

József szerkesztésében megjelent monografikus tanulmánykötet az Ormánságról, illetve a Selyeyi Kistérségről (Reményi – Tóth 2009), amelyek a PTE műhelyeiből kerültek ki. A kistéleplési társadalmak és szegregációs folyamatok vizsgálata kapcsán is fókuszban lévő vidék, de a térségben lakó cigány népesség miatt a kisebbség- és identitáskutatóknak és is állandó és kedvelt terepe, hogy csak néhány nevet említsünk, lásd például Váradi Monika Mária, Feischmidt Margit, Havas Gábor kutatásait (Kovács – Váradi 2013; Feischmidt 2012; Váradi 2008; Havas 1997).

4.

Az Ormánságot bemutató írások közül az egyik legfrissebb, s egyúttal minden bizonnyal a legnagyobb visszhangot kiváltó munka Moldova György „Ha az Isten hátranézne” című, 2008-ban megjelent riportkötete (Moldova 2008). A könyvben foglaltak tapasztalataim alapján a mai napig visszahatnak az Ormánság lakóira, formálja helyzetükről, saját magukról és jövőjükéről alkotott képüket, emellett szakmai beszélgetésekben is szóba kerül e kötet, így nem csak a közéleti beszédet, de a tudományos diskurzusokat is tematizálja.⁶ E könyv alapján könnyen úgy tűnhet, mintha csaknem mindenki munkanélküli, munkakerülő, romos házban lakó, lecsúszott, talajvesztett vagy naiv álmokat kergető lélek volna az Ormánságban. A cigánysággal kapcsolatban a kötet felvonultat és elmélyít egy sor sztereotípiát, s láthatóan nincsenek empirikus adatai a heterogén etnikumú helyi társadalmak hétköznapi életéről, amely során – tapasztalataim alapján – sok esetben egyáltalán nem vetődik fel a cigány-nem cigány kérdéskör.⁷ Úgy vélem, vannak az Ormánságban a természeti adottságokon túl anyagi és szellemi értelemben is értékek, tervező és építkező emberek, családok, vannak eredményes civil kezdeményezések, jól működő régi és új közösségek, s a pusztulás-narratíva, amely ezeket figyelmen kívül hagyja, egyrészt nem állít fel valós képet, másrészt a helyi társadalomnak/társadalomban kárt okoz. Nem arról van szó, hogy én magam problémamentesnek vagy kevésbé periferezáltnak látnám a térséget, csupán arról, hogy úgy vélem, akkor kaphatunk teljesebb képet, ha megpróbálunk viszonylagos objektivitásra törekedni, s ennek érdekében több szemszögből is rálátást nyerni egy-egy társadalmi jelenségre, a kutatott közösségre, terepre. Munkamódszeréből adódóan – „egy-egy napra általában két település jutott” (Moldova 2008:36) – az írónak azonban valószínűleg nem is volt alkalma mélyebben megismerni a helyi társadalom rétegzettségét, a lokális folyamatokat. Ahogy Tüskés Tibor fogalmaz a Moldova-könyv kapcsán: „a »módszer« roppant mechanikus, és az eredmény, a két kötetben kirajzolódó kép egyhangú és felszínes” (Tüskés 2009).

5.

„*Markóc nem reprezentatív az Ormánságra nézve*” – mondja a polgármester. A helyi vezetés értékrendjében központi kérdés, hogy a mindenkori politikai, önkormányzati és pályázati környezetben miképpen lehet olyan települési gazdálkodást folytatni, amely ökológiailag is előre mutató. Ennek érdekében törekszik a falu (stratégiai szinten legalábbis) – a polgármestert idézve – egyfajta „*társadalmi és kulturális önellátásra*”. Az Ormánság aprófalvainak stratégiáiban mutatkozó eltérések jórészt a helyi vezetők habitus- és értékrendbeli különbségeinek köszönhetőek (Vataščin 2014; Ragadics 2010). Így van ez Markóc esetében is: a vezetőség preferenciáit követő önkormányzati stratégia és a „harmadik utas” fejlesztési tervek a térségben megszokottól eltérő helyzetet teremtenek/teremthetnek a település számára. Írásom mindezek tükrében arra kíván rámutatni, hogy miként érvényesülnek a települési szintű gazdaságban az emberi erőforrások, az ökológiai szempontok, a kultúrtáj értékei és a helyi közösség hosszú távú érdekei, illetve hogy miként kapcsolódik ehhez a tájhoz alkalmazkodó gazdálkodás és a helyben biztosított megélhetés elősegítése és támogatása, s hogy mindez hogyan alakul a megvalósítás során. Ezzel olyan aktuális gazdasági és szociálpolitikai témaköröket érintünk, mint a rurális térségek munkanélküliségének és a vele járó szociális problémáknak az enyhítése, az aktív/produktív szociálpolitikai eszközök eredményes alkalmazásának lehetőségei vagy a közfoglalkoztatás eredményessé tétele. Miután mind a központi projektek, mind pedig a település polgármestere preferálni kívánja a gazdálkodást, mezőgazdasági tevékenységek elősegítését, kutatásom során elsődleges kérdésként kezeltem az ehhez kapcsolódó tárgyköröket. Markóc kiváló terepet jelent az ökonómiai és ökológiai szempontok mindennapokban való feltűnésének tanulmányozására, így munkámban megjelenik a fenntartható gazdálkodás kérdésköre és annak a hétköznapi életben történő adaptálása is.

6. Vizsgálatom néprajzi–antropológiai módszereken alapul. 2013 novembere és 2014 áprilisa között résztvevő megfigyelőként a faluban folytatott több hetes kutatás során elsősorban a munkások mindennapjaiba nyertem betekintést. Mindennapi szokásaikat, stratégiáikat, megélhetési lehetőségeiket igyekeztem megismerni és megérteni, kapcsolati hálójukon keresztül pedig rálátást nyerni a település egészére. Családi, rokoni, baráti és szomszédi kapcsolataik bevonásával csaknem valamennyi helyi lakost sikerült megismernem. A település gazdasági stratégiájára vonatkozóan is általuk nyerhettem mélyebb ismereteket, hiszen amint látni fogjuk, a közfoglalkoztatás szervesen kapcsolódik az önkormányzati koncepciók megvalósításához. Az adatgyűjtés a vonatkozó statisztikai adatok és szakirodalom felhasználása mellett elsődlegesen megfigyeléseimen, a helyiekkel együtt végzett munkán, a beszélgetésekről készített hangfelvételeken, jegyzeteken, a hétköznapi gazdasági tevékenységekben való részvételen és az önkormányzattól kapott fejlesztési tervek, pályázati anyagok, dokumentumok elemzésén alapszik – írásom e források feldolgozásával született.

A kutatás társadalomtörténeti horizontja és elméleti keretei

7. Köztudott, hogy ma Magyarországon a rurális területek munkanélkülisége az egyik legnagyobb, kormányzati ciklusoktól függetlenül megoldásra váró kérdés. A munkanélküliség mint szociális dilemma már a 19. század végén jelentkezett (Gyáni 2012:45), kezdetben azonban csak a munkaerőpiac által érintett ipari szektorra, tehát a bér munkásokra, az ipari munkásokra terjedt ki munkanélküliség fogalma, és 1945-ig fel sem merült az a képzet, miszerint falun munkanélküliség lehetne. A városi lakosság körében az 1929-es nagy gazdasági világválság hatására mintegy 250 ezer főre emelkedett a munka nélkül maradt ipari munkások száma, s mivel a források szűkössége lehetetlenné tette ekkora tömeg ellátását, már ekkor felmerült a (köz)munkához kötött segélyezés bevezetésének gondolata, mint lehetséges megoldás a szociális problémákra. A baranyai megyeszékhelyhez fűződik a közmunka gyakorlati rendszerének kidolgozása, amely később az országos politikai szintéren is megjelent és állami feladatként jelölte meg a munkanélküliséggel járó problémák orvoslását (U.o.: 47–49). A 30-as évek szociális problémáira nem jelentett valódi megoldást a közmunkáért cserébe szolgáltatott természetbeni vagy pénzjuttatás: „(...) nem biztosított, akár a »tengődési minimum« szintjén sem szociális biztonságot a közmunkával megszerezhető jövedelem.” (U.o.: 53) Napjaink szociálpolitikájára is jellemző megközelítés a munka ellenében történő támogatás, mára azonban a munkanélküliség fogalma kiterjedt a vidéki lakosságra is, s ma a rurális térségek tömeges munkanélkülisége jelenti az egyik legfőbb társadalmi és szociális problémát. Emiatt több ún. *aktív* vagy *produktív* szociálpolitikai program indult, s indul jelenleg is – ide sorolhatók mindazok a programok, amelyek segélyezés helyett természetbeni juttatással vagy munkalehetőség teremtésével a rászoruló munkaerő-piaci helyzetét, illetve esélyeit kívánják javítani. Ilyenek például a központi finanszírozású szociális földprogramok, amelyek a mezőgazdasági termelést igyekeznek a problémamegoldás szolgálatába állítani, de ilyenek tekinthetjük a közfoglalkoztatási projekteket, amelyek munkalehetőséget, s ezzel jövedelemszerzési lehetőséget teremtenek a munkaerő-piacról kiszorult tömegek számára.

8. A munkanélküliség leküzdésére és a hátrányos munkaerő-piaci helyzetből való kikerülés segítésére létrehozott program tehát a közfoglalkoztatási program, közkeletű nevén a „köz-munka”.⁸ Már a rendszerváltás előtti években világossá vált és országos méretű problémává nőtt a munkanélküliek ellátásának és munkába helyezésének kérdése, így már 1987-re születtek tervek és zajlottak intézkedések „az életmódjuk miatt nehezen munkába állítható személyek foglalkoztatási feltételeinek javítása érdekében, különösen a munkahelybővítés és a közhasznú munkák biztosítása céljából.” (Csoba 2010:5)⁹ Az 1990-es évektől közmunka és közcélú munkaprogramok szervezésével bővült a közfoglalkoztatási koncepció, s végül a 2000-es évekre alakult át a ma is funkcionáló rendszerre, amelyben a közcélú foglalkoztatás szervezése a helyi önkormányzatok feladata (U.o.: 5–7). A jelenleg futó program meghatározása szerint „A közfoglalkoztatás a munkaviszony egy speciális formája, támogatott »tranzitfoglalkozta-

tás«, amelynek célja, hogy a közfoglalkoztatott sikeresen vissza-, illetve bekerüljön az elsődleges munkaerő-piacra. A közfoglalkoztatás átmeneti munkalehetőséget biztosít azok számára, akiknek az önálló álláskeresése hosszú ideig eredménytelen. ” (N.N. é.n. Tájékoztató a közfoglalkoztatási jogviszony alapvető szabályairól) Csakhogy az elemzések szerint „a közcélú munkások számára felajánlott tipikus munkák (...) nem alkalmasak arra, hogy az érintettek de-rékhadát alkotó képzetlen, tartósan munkanélküli embereket visszavezessék a nem támogatott munkaerőpiacra.” (Udvari-Varga 2010:45) Ennek oka véleményem szerint egyrészt az, hogy a közmunkások többségének más alternatíva híján évek óta a „közmunka” jelenti az egyedüli munkalehetőséget, tehát átmeneti jellege nem érvényesül, másrészt ezzel összefüggésben azt gondolom, hogy a tényleges munkaerő-piacra való lépéshez, tehát a munkavállaláshoz szükséges lenne a betöltendő munkahelyek megléte. Ugyanerre a következtetésre jutottak korábban más elemzők is, akik a közfoglalkoztatás eredményességét vizsgálták (Hamar 2010:77; Váradi 2010:79).

9. 2013-tól a közfoglalkoztatás ún. új rendszerében mezőgazdasági mintaprogramok (is) indultak országshoz. Ehhez csatlakozott Markóc község is a közös körjegyzőséghez tartozó Drávafokkal és Bogdásával együtt, s Markócon az önkormányzati stratégiai célok megvalósításának egyik legfőbb eszközét is ez a program jelenti. A központi tájékoztatás szerint a Startmunka program keretében működő mezőgazdasági projekt célja, hogy „a megtermelt zöldség és gyümölcs, a kisállattenyésztés biztosítsa az önkormányzati intézmények ellátását, valamint a többlettermékek esetleges feldolgozását, értékesítését” (N.N. é.n. Tájékoztató a közfoglalkoztatás megújult rendszeréről: 4–5). A mezőgazdasági programok kötelező képzéssel egészültek ki: háztáji állattartást (1 év), háztáji növénytermesztést és tartósítást (1,5 év), illetve háztáji növénytermesztést és állattartást (2 év) lehetett tanulni.¹⁰ A képzés elméleti és gyakorlati modulra tagolódott, és (legalábbis elvi szinten) igazodott „a célcsoport speciális igényeihez (alapfokú iskolai végzettség hiányában is elsajátítható, szövegértési nehézségekkel küzdők által is használható tananyag, gyakorlatban szerzett munkatapasztalatra épülő elméleti oktatás). Az oktatás szervezésekor figyelembe vételre kerültek a helyi adottságok és igények is (talaj- és éghajlati viszonyok, helyi hagyományok)” (N.N. é.n. Tájékoztató a közfoglalkoztatás megújult rendszeréről: 5). Az általam megkérdezett résztvevők véleménye alapján az elméleti képzés számottevő új ismerettel nem gyarapította korábbi gazdálkodási tudásanyagukat. Több eredménnyel járt a gyakorlati modul, amelynek során szakember segítette a munkát, akinek iránymutatásait és az általa megismertetett módszereket sikeresen alkalmazták a közfoglalkoztatásban végzett gazdálkodási tevékenység során. A megtermelt javakat az önellátás részeként történt fogyasztáson és a közétkeztetésben való felhasználáson túl értékesíthette is az önkormányzat.¹¹ A központi iránymutatás tervei szerint „a mezőgazdasági mintaprogramokban a saját bevétel növekedése mellett arányosan csökkenő állami támogatásban részesülnek a közfoglalkoztatók. Amennyiben a program önfenntartóvá válik, egyik lehetséges alternatívaként a résztvevők szociális szövetkezetet alakíthatnak. A beruházási és dologi költségek támogatásával az önkormányzatok nagy értékű gépeket, berendezéseket vásárolhattak meg, amelyeket szociális szövetkezeti tagként ingyenesen használhatnak. Ez a folyamat illeszkedik a három pillérre épülő támogatási rendszer elvéhez, azaz a közfoglalkoztatottak önfoglalkoztatóvá, szövetkezeti taggá vagy szövetkezeti alkalmazottakká válva kiléphetnek az elsődleges munkaerőpiacra” (N.N. é.n. Tájékoztató a közfoglalkoztatás megújult rendszeréről: 5). E sorokban egyrészt újfent megjelenik az a remény, hogy a közmunkások a közfoglalkoztatás nyomán önfoglalkoztatóvá, vagy a valódi munkaerő-piacon munkavállalóvá válnak, másrészt az előző programoktól eltérően ennek megvalósulását a tervezet szociális szövetkezetek alakításától várja. Hogy ennek milyen realitása van például Markóc esetében, az újabb vizsgálatok tárgya lehet.

10. A hagyományosan a néprajzi kutatások tárgykörébe tartozó mezőgazdasági munka, a földműveléshez, állattenyésztéshez kapcsolódó tevékenységek vizsgálata sokáig állt a hazai kutatás homlokterében, s az elemzők számos aspektusát tárták fel a munka néprajzának. A munkaszervezeti formák, a munkamegosztás, a munka mint a hétköznapi szervezőereje kiemelt figyelmet kaptak a korábbi évtizedek etnográfiai vizsgálataiban, hogy csupán a legnagyobb hatású, s szellemiségében leginkább mérvadó ilyen irányú kutatást említsük, Fél Edit és Hofer Tamás átányi munkájában (Fél – Hofer 1997), s tudjuk, hogy a gazdálkodás és a háztartás normái

szabtak keretet a mindennapoknak, egyúttal meghatározták az e keretek közt folyó, folytatható életmódot. Írásomban nem vállalkozhatok annak tisztázására, hogy a munka fogalma alatt mit érthettek egykor, s mit érthetünk ma, annyi azonban bizonyos, hogy a motivációkat és a munkához való viszonyt tekintve sem azonos a munkavállalóként végzett munka a saját célra végzett (például önellátó célú mezőgazdasági) munkával, a munkaerő-piaci munkafogalom a paraszti munkafogalommal. A gazdasági stratégiák vizsgálatakor lényegében az életmódban tükröződő mentalitás vizsgálatára vállalkozom, s Simon Vera fogalomhasználatához csatlakozva mentalitás alatt egy „sajátos gondolkodásmódot, világlátást” (Simon 2005:169) értek, amely a „család céljaiban, életstratégiákban, (...) a közösség céljainak tematizálásában” (U.o.) testesül meg.

11. A szocializmus évei alatt a korábbi rendezőelvek érvényüket veszítették, a paraszti értékrend jórészt felszívódott, megváltozott, az emberek korábbi társadalmi hálójukból kiszakítva „újfeudális hálózatok hierarchiájának függőségébe kerültek” (Hankiss 1989:53). Az élet valamennyi területén elveszett a korábbi autonómia. 1948-tól megindult a parasztság termelészövetkezetekbe kényszerítése, önállóságának felszámolása. A változás földindulás-szerű volt, egyik napról a másikra alakultak át gyökeresen a dolgok, ez pedig az egész folyamatot traumatikussá tette, amihez a társadalom nem, vagy legalábbis nem könnyen tudott alkalmazkodni (U.o.: 42–73). „A kora hetvenes években azután egy hallgatóságos, informális kompromisszum körvonalai kezdtek kirajzolódni. Egy az elit és a társadalom jelentős hányada közötti, íratlan és aláíratlan egyezmény körvonalai, amelynek értelmében a társadalom lemondott a döntésekben való részvétel jogáról. Cserébe az elit viszonylag toleráns politikai légkört, az ideológia frontján tűzszünetet, korábban agresszív retorikája helyett az egyetértés és a társadalmi konszenzus retorikáját, a kulturális pluralizmus egy fajtáját ígerte nekik, és azt a lehetőséget, hogy a korábinál jobb módú, polgárabb, nyugat-európai stílusú anyagi létet építhetnek fel a maguk számára” (U.o.:56) – írja Hankiss. A szocializmus éveiben a háztáji volt a paraszti mentalitás mentsvára, a „második gazdaság” alappillére, amellyel a rendszer eleinte az önálló birtokos parasztok számára igyekezett a szövetkezeti gazdálkodást vonzóvá tenni, a későbbiekben „*pótolnia kellett a megszűnt paraszti magángazdaságok termelésének egy részét*”, s „*a munkaerő lekötésének egyik eszközeként az állami gazdasági dolgozók élelmiszer-önellátását kívánták elősegíteni illetményföldek kiutalásával és az állattartás támogatásával*” (Kovács 1988:40–41). A háztájit is a hagyományos gazdálkodás elvei és szellemisége (önellátás, több lábon állás, úgynevezett maradék-elv, amely a felesleg piacra vitelét jelenti) határozta meg kezdetben, majd a 80-as évekre önálló ágazattá nőtte ki magát és sokak számára meghatározó jövedelemmé vált (Laki 1997).
12. Az általam használt (háztáji) gazdálkodás terminusnak, a vele jelölt kistermelésnek és az önellátásra törekvő gazdálkodásnak vagy önellátásra termelésnek legjellemzőbb vonása a saját fogyasztásra történő termelés, amelytől nem idegen az értékesítésre való termelés vagy feleslegének értékesítési gyakorlata sem. Az „önellátás” ugyanakkor sokkal inkább „önellátásra való termelés” vagy „önellátásra való törekvés” értelemben szerepel, mert a falusi háztartások nyilvánvalóan nem képesek saját élelmiszer-szükségleteik megtermelésére, egyrészt azért, mert a gazdálkodást folytatók többségénél igen „*szérsény és szegényes mezőgazdasági termelésről*” (Laki 1997:14) van szó, másrészt a történelmi és gazdasági átalakulásokkal együtt járó életmódváltozás(ok) miatt a tényleges önellátás megvalósíthatatlanná vált, noha tulajdonképpen a hagyományosnak tekintett – és hallgatóságosan vagy nyíltan önellátónak vélt – paraszti gazdálkodásnak sem volt teljes mértékig sajátja (Molnár 2000:494).
13. Az elemzők az 1980-as évekre már világosan látták, hogy Magyarországon „a mezőgazdasági rendszer alapját képező (bérmunkán alapuló) nagyüzemek (több ezer hektáros állami gazdaságok, több falu határát felölelő termelészövetkezetek) csak termelésük folytonos növelésével tudják fenntartani magukat, miközben a költségek nőnek, és mind belső, mind a külső piacokon rendszeresen értékesítési nehézségekbe ütköznek. Termékszerkezetüket csak úgy tudják módosítani, hogy egyre kevesebb fajta tömegterméket (például egyfajta gabonát, takarmányt, élő állatot) állítanak elő, az összes többit az egyéni gazdaságokra (többnyire törpegazdaságokra) tolják át.” (Lányi K. 2007:151) A rendszerváltást követően azonban a családi léptékű,

kis- és törpegazdaságok helyett az agrárpolitika a nagyobb méretű magán, szövetkezeti és állami üzemeket támogatta (U.o.: 161). A mezőgazdasági szektor háttérét jelentő társadalmi bázis veszélyeztetettségét és az alapvető struktúrát tekintve napjainkra sem változott jelentős mértékben a törpegazdaságok helyzete, s az agrárgazdasági termelésben érintett népesség rendszerváltást követően elmulasztott szakmai és üzleti képzése – noha voltak ilyen irányú törekvések – sem tudott megvalósulni érdemben az azóta eltelt időben. Bár a 90-es években még úgy tűnt, talpon tudnak maradni a kisgazdálkodók és megéri kistermelőként és egyéni vállalkozóként szarvasmarha, sertés, baromfi tartással, gabona, zöldség vagy gyümölcs termesztésével foglalkozni, a 2000-es évek új szabályzásaihoz és az Európai Unió követelményeihez a törpegazdaságok nagy része nem tudott alkalmazkodni, s érdekérvényesítő erő hiányában feladta tevékenységét – ez alól a markóci gazdálkodók sem jelentettek kivételt: több család kényszerült abbahagyni például szarvasmarha-tartó tevékenységét. Mára szinte teljesen leépült a kisgazdaságok nagy része, s a termelésből kivett részük is elenyésző mértékűre zsugorodott a nagyüzemi termeléssel szemben. Ez a folyamat nyilván nem csupán a hazai viszonyok tükré: nagymértékben függött és függ ma is a nemzetközi piactól, az élelmiszer-behozatal volumenétől és a mindenkori felvásárlási áraktól. A 90-es években még egyéni mezőgazdasági tevékenységből megélni képes társadalmi csoportok, rurális térségekben élő családok ezrei szegényedtek el és váltak kiszolgáltatottá és szociális támogatásra szoruló réteggé – a szakértők által évtizedek óta szorgalmazott társadalmi konszenzus létrejött és egy hatékony képzési rendszer kialakítása és hozzáférhetővé tétele azonban napjainkban is várat magára.

14.

Visszatérve a szocialista éra alatt zajlott társadalmi és gazdasági változásokra, erről az időszakról egy ormánsági visszaemlékezésben ezt olvashatjuk: *„Munkahelyben nem volt hiány. Az építkezések, állami gazdaságok, gyárak, téveszek, az uránbánya, a mecseki szénbányák, erdőszet, és számtalan kisipari szövetkezet a munkaerőnek talán a dupláját is fel tudták volna venni. Tudtak munkát adni alacsony végzettségű embereknek is, akik így megélhetéshez jutottak, és jobb körülményeket tudtak biztosítani a családjuknak.”* (Faludi 2008) Miközben azonban munkát és megélhetést biztosított a rendszer, más vonatkozásban igyekezett ellehetleníteni a falvak életét. *„A hetvenes évek közepétől erőteljesen megindult a falurombolás – így maradt meg a köztudatban. Az aprófalvakban megszűntek az iskolák. Sósvertikén, Drávaiványiban, Markócon, Bogdásán csak alsó tagozat maradt, Marócsán, Okorágon, Kákicson már 1959-ben megszűnt az iskola. Tehát a felső tagozatosok a vidéki kisiskolákból Sellyére jártak.”* (U.o.)

15.

Amint Bourdieu elmélete szerint és a társadalomtudományos vizsgálatok tanúsága alapján az alacsony iskolai végzettség „újratermelődik” (Bourdieu 2003), az ormánsági társadalom esetében is ennek lehetünk tanúi.¹² Egy alacsony iskolai végzettségű szülő gyereke sokkal nagyobb valószínűséggel lesz alacsonyan képzett, mint egy magasan képzetté, és ezzel mind a gyermek későbbi munkaerő-piaci helyzete, mind pedig az ebből a helyzetből való kilépési esélye megpecsételődik (Laki 1991). A rendszerváltás utáni „piaci viszonyokra való áttérés és a gazdasági visszaesés körülményei közt a munkanélküliség is ezeket a rétegeket sújtotta – sújtja leginkább, és a munkaerőpiacon is egyre keményebb versenyben szintén lemaradnak szakképzettebb és magasabb iskolázottságú munkanélküli társaikhoz képest.” (Laki 1991:72) Miközben a rurális térségek alacsonyan képzett rétegei a megélhetést és kitörési pontot jelentő városokba vágnak, vannak ezzel ellentétes irányú, a városból a vidéki térségek felé mutató mobilitási törekvések is. Ebben nagyrészt az értelmiségi szereplők vidékre költözése játszik közre: megjelenésük és a falvakba való beköltözésük azt vonja maga után, hogy egyrészt megváltozik a képzettség és foglalkoztatottság aránya, másrészt javukra átalakul a helyi hatalmi struktúra (Kovách 2012:58–65). Az utóbbi időkben megfigyelhető szuburbanizációs, ellenurbanizációs trend hatására napjainkban is az ormánsági társadalom újrastrukturálódása zajlik. Ez azonban nyilvánvalóan nem jelent fordulatot az alacsonyabb végzettségű, munkanélküli rétegek számára, illetve annyiban jelent számukra változást, amennyiben be tudnak kapcsolódni az új beköltözők által generált folyamatokba, pályázati projektekbe.

16.

A gazdasági és társadalmi folyamatok és viszonyok elemzésekor megkerülhetetlen az ökológiai diskurzusban is folyamatosan jelenlévő globalizáció és fenntarthatóság kérdése, témánkhoz

kapcsolódóan pedig a „harmadik út” fogalma. E terminus politikai síkon egyfelől lehet „a liberalizmus és a totalitárius rendszerek közötti megoldás, (...) a kollektív mérlegelésen, tudatos belátáson és megegyezésen alapuló társadalom” (Karácsony 1993:62), másrészt mint ilyen, megjelenik benne az ökológikus felelősség tudata. A harmadik utas politika egyaránt segít kiigazodni és jól koordinálni a globalizáció, a magánélet, a környezethez és a természethez való viszony tekintetében; sem jobb, sem baloldalinak nem tekinthető, noha homlokterében valamiféle társadalmi igazságosság áll, felismeri a globalizáció helyi viszonyokra gyakorolt hatását (Giddens 1999a:77). Kulcsa az egyenlőség és a felelősség kérdése, leszámol a korlátlan technokrata növekedésbe vetett hit és a haladás mítoszával, fokozott érzékenységet mutat a kisközösségek, a család, mint egy inkluzív társadalmi alapegység jóléte iránt (U.o.: 79–81). Mint látni fogjuk, sok vonásában és alapvető érték kategóriáiban rokonságot mutat a markóci stratégia Giddens elgondolásaival, így például az aktív szerepvállalás a szociális gazdaságban, a környezetszennyezés kontrollálása, a feltétel nélküli segélyezés visszaszorítása, az önfoglalkoztatás elősegítése, az egész életen át tartó tanulás támogatása, a munka és a családi élet harmonikus összehangolása (Giddens 1999b) mind-mind olyan momentumok, amelyek megjelennek a harmadik utas állam képzetében és – nyilván léptékeihez igazítva – Markóc község önkormányzati fejlesztési terveiben, hosszú távú gazdasági stratégiájában. E harmadikutas társadalom koordinálásában az értelmiségi rétegnek kettős szerepe van, egyaránt lehet „szakmai kompetenciával rendelkező, szervező értelmiségi és politikai-morális ideológiákat megfogalmazó értelmiségi” (Karácsony 1993:65), vagy e kettő egyszerre, feladata mindenképpen a felelős szerepvállalás. (Karácsony 1993)¹³ Ez a harmadik utas idea párhuzamba állítható azokkal a Kert-Magyarország-elképzelésekkel, amelyek már a 20. század 30-as éveiben megjelentek¹⁴, s Markóc fejlesztési terveiben, amint látni fogjuk, jól kirajzolódik egy önellátásra zöldséget-gyümölcsöt termelő, állatot tartó, környezete adottságait felhasználó és tisztelő közösség képe – s e koncepció mögött jól érzékelhetők a tudományos körök, például Vida Gábor vagy Andrásfalvy Bertalan munkásságának hatása is.¹⁵

17.

Mindentől függetlenül – ugyanakkor nagyon is szoros összefüggésben – tanulságos lehet egy pillantást vetnünk a fejlesztési projektek tágabb horizontjára. Az Európai Unió terminológiájában a területfejlesztés célja elsődlegesen a gazdaságfejlesztés, amely ha nem is nyíltan, de többnyire csupán munkaerőként kezeli az érintett területen élő lakosságot. A vidékfejlesztés – elvi szinten legalábbis – alapvetően a lokális közösség erőforrásain alapul, sokkal inkább a fenntartható és ökológiailag is előremutató megoldásokat támogatja. Az európai fogalomhasználatban e két terminus tehát egymást fedő, mégis eltérő jelentéstartalommal bír: „a területfejlesztés rangsorában elől van a pénzügyi művellet, gazdasági élet (ökonómia), műszaki fejlesztés, míg a vidékfejlesztés rangsorában egyértelműen az emberi értékek, ökológiai szempontok, kultúrtáj értékei, erőforrások, társadalmi és gazdasági szereplők illetve a helyi közösségek állnak az első helyen” (Tóth 2010: 22). Az EU vidékfejlesztési politikájának szerves gondolata, hogy a fejlesztési program „nem lecserél egy életvilágot, identitást és életformát, hanem annak alapvető, a térségben élők számára fontos elemeit megtartva szeretné megteremteni a megélhetés elfogadható térségi feltételeit” (Bíró 2006: 237). A Nemzeti Vidékfejlesztési Stratégia ezt a következőképp integrálja: „A vidékfejlesztés célja, hogy visszaadja a vidéki élet értelmét, becsületét, vonzerejét. Feladatunk, hogy javítsuk a kistelepüléseken élők életminőségét, megteremtjük a helyi közszolgáltatásokat, biztosítsuk az ország belakottságát, valamint hazai és uniós forrásokra támaszkodva fejlesszük a helyi kis- és közepes méretű családi gazdaságokat, feldolgozó üzemeket és vállalkozásokat. Olyan sokrétű mezőgazdaság, környezet- és tájgazdálkodás megteremtése a célunk, amely úgy állít elő értékes, egészséges és biztonságos élelmiszereket, valamint helyi energiát és különféle nyersanyagokat, hogy közben megőrzi a tájat, benne az embert, s annak közösségeit, kultúráját.” (Tájékoztató a Vidékfejlesztési Minisztérium vidékfejlesztési koncepciójáról) – olvashatjuk a minisztérium portálján. Az Ormánság egészségét érintő jelenlegi legnagyobb, kormányzati támogatást élvező fejlesztési projekt az Ős-Dráva Program, amelyről a következőket írja a projekt honlapja: „Az Ős-Dráva Program egy komplex, a természeti, társadalmi és gazdasági szférát egyaránt érintő területfejlesztési [kiemelés tőlem] koncepció, amely hosszútávon a fenntartható fejlődés feltételeit teremtheti meg hazánk egyik leghátrányosabb térségében, az Ormánságban. A Program a tartós megoldásokat eredményező terület- és vidékfejlesztés első hazai mintaprogramjává válhat, és sikere esetén

nemzetközi léptékben is modell-értékű lehet.” (Ős-Dráva Program) Noha a két fogalom szinonimaként tűnik fel a fenti sorokban, megvalósítását tekintve az Ős-Dráva Program inkább a területfejlesztés projektjeivel mutat rokonságot. A programhoz ez idáig olyan operatív lépések kapcsolódtak, mint az Ős-Dráva Startmunka Program (Ős-Dráva Startmunka Program é.n.) – a közfoglalkoztatás helyi programja –, vagy a Szaporcán felépített Ökoturisztikai Látogatóközpont (Ős-Dráva Ökoturisztikai Látogatóközpont é.n.) amelyek központi vezérlésű, (részben) munkahelyteremtő programok. A 2020-ig előirányzott tervek is az országos *területfejlesztési* koncepció alá sorolják a Baranya megyei fejlesztéseket, köztük az Ős-Dráva Programot (Ős-Dráva Program – 2014–2020). Ily módon e program mint fejlesztési terv és a körülötte kialakult erőter és társadalmi viszonyrendszer magán hordozza számos jegyét annak a (koloniális) fejlesztési iparnak, amelyet az antropológiai irodalom (Szántó 2012; Escobar 2006; Leiris 2005; Haraszi 2004; Wolf 1995) a humánus eszmékbe burkolt, gazdasági prioritású fejlesztésekhez és segélyezési¹⁶ metódusokhoz köt. Azok a helyi fejlesztési tervek, amelyek nem hordozzák magukon a tervezéstől a kivitelezésig a „fejlesztett” közösség akaratát, ugyancsak ehhez a gyakorlathoz közelítenek.

Markóc társadalma és gazdasági viszonyai

18.

A Sellyei járás, ahol az általam vizsgált település is található, valamennyi mutató tekintetében a legsúlyosabb gondokkal küzdő, legnagyobb gazdasági, infrastrukturális és társadalmi hátránnyal jelölt térségek között található. Amint azt Markóc polgármestere néhány éve megfogalmazta a település fejlesztési tervében, „*A Sellyei Kistérség az ország 3. leghátrányosabb kistérsége, Markóc pedig ezen belül is hátrányos helyzetű, mert a mérete az életképesség határán áll, az elhelyezkedése pedig mind a kistérség, mind a megye vonatkozásában perifériális, hiszen mindkettőnek a – Pécstől (a megyeközponttól) a legmesszebb húzódó – szélén fekszik.*” (Markóc a „harmadik utas” falu – Fejlesztési terv)¹⁷ Markóc lélekszáma a 2011-es népszámlálási adatok szerint 64 fő (KSH 2011), a polgármester 2013-as közlése alapján 60 fő, ennél fogva a kistelepülések között is aprónak, pontosabban fogalmazva törpefalunak számít (Kovács 2012:53–57). Az alábbi táblázat alapján a lakónépesség adataiból jól látszik, hogy a lakosság számának drasztikus csökkenése az 1970-es években történt, s az azóta eltelt időben is fogyás figyelhető meg.

19.

Lakónépesség alakulása, Markóc, 1960–2011 (KSH 2011)

Év	Fő
1960	184
1970	128
1980	74
1990	85
2001	68
2011	64

20.

A statisztika szerint a lakosság nemzetiségi megoszlása 2011-ben a következő volt: 15 fő vallotta magát cigány nemzetiségűnek, 49 fő magyarnak (KSH 2011). 2014. január 1-i adatok szerint a község lakossága 63 fő, amelyből egy fő roma (Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2014. január 1. Településsoros adatok). Nehéz megítélni, hogy a statisztikák mennyire helytállóak. Különböző szituatív identitás-megnyilvánulások során ugyanazok a személyek egyes esetekben magyarként, más esetekben cigányként definiálják önmagukat, így érthetővé válik, hogy míg az egyik felmérésen 15 fő vallja magát cigánynak, egy más feljegyzés 1 főt regisztrál. A településen tapasztaltak azt mutatják, hogy a vegyes házasságok nyomán gyakran amúgy sem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy ki melyik nemzetiséghez tartozik. Sem a hétköznapi gazdasági, sem a kulturális dimenziókban nem jelentős az etnikai hovatartozás kérdése, a helyi

viszonyokat más társadalmi tényezők, így például a kapcsolati tőke kiterjedtsége és minősége vagy a pénztőke megléte, erőssége vagy hiánya sokkal erőteljesebben befolyásolják. Ennek megfelelően a helyi társadalom alsó és felső szegmenseiben egyaránt vannak cigány és nem cigány származású személyek, családok.

21.

A heterogenitás dacára van egyfajta „markóci” tudat, amely a hétköznapiak során megfigyelhető, s egyaránt helye van benne a régi és az új lakóknak. Megfigyeléseim alapján ezt a markóciságot a földrajzi meghatározottságon túl leginkább a közös programokban való részvétel és (például a közfoglalkoztatottak esetében) a közös munkavégzés jelenti és egyben erősíti. Nem lehet sem etnikai, sem más alapon éles határokat húzni, ugyanakkor alapvetően két kategória különböztethető meg a helyiek között, ez pedig az „öslakosok” és a „beköltözők”. A beköltözőket legalább két csoportra lehet osztani. A legnagyobb lélekszámú csoportot azok alkotják, akiket az 1966-os drávai árvíz után telepítettek be az egykori Zokoga telepről. Az ekkor ideköltöztetett két oláh cigány (Havas 1997)¹⁸ család és leszármazottaik részben ma is Markócon élnek; rokoni kapcsolataik által a 21 markóci háztartás közül 10 ezeknek a kötelékébe tartozik. A később beköltözöttek nem egy helyről származnak, és státuszukat illetően ugyancsak tarka képet mutatnak: van közöttük alacsony iskolai végzettségű és magasan kvalifikált egyaránt. A régi lakók az újabban beköltözöttek között tartják számon például a polgármester családját is, aki immár 13 éve él a faluban. A legújabb beköltözők magas presztízsű pozíciót foglalnak el a település életében, magasabb képzettségűeknek és kapcsolataiknak köszönhetően kedvezőbb társadalmi pozíciót foglalnak el, s nem csak a helyi hierarchiában.

22.

Az iskolai végzettség szerinti megoszlás tekintetében Markócon meglehetősen nagy a szórás: a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők vannak döntő többségben, az érettségivel, illetve felsőfokú képzettséggel rendelkezők csupán a lakosság mintegy 6–6%-át jelentették 2011-ben (KSH 2011). A középfokú szakképzettség a legtöbb esetben valamilyen szakmunkás (többnyire építőipari vagy kereskedelmi) végzettséget jelent. A felsőfokú végzettségű lakók jellemzően az újabban beköltözők – köztük például a polgármester és felesége –, akik magasabb presztízsű munkával és státusszal rendelkeznek. A település lakóinak többsége alacsony fokú iskolai végzettségéből következő alacsony státuszú munkaerő-piaci pozícióval és kisebb érdekérvényesítő képességgel bír.

23.

Lakosság iskolai végzettség szerinti megoszlása, Markóc, 2011

Iskolai végzettség	Népességszám (fő)
általános iskolai végzettség	38
középfokú szakképzettség	15
érettségi	4
főiskolai, egyetemi oklevél	4

24.

A gazdasági aktivitás szerinti megoszlás tekintetében Markócon az eltartottak, a munkanélküliek és az inaktív keresők együttes aránya 2011-ben meghaladta a kétharmadot (KSH 2011):

25.

Foglalkoztatottság	Lakosság aránya (%)
foglalkoztatott	32,8
munkanélküli és inaktív kereső	37,5
eltartott	29,7

26.

A felekezeti megoszlást tekintve a statisztika szerint a római katolikusok (26 fő) és a reformátusok (27 fő) aránya szinte azonos, a felekezethez nem tartozók pedig közel a lakosság 20%-át teszik ki (KSH 2011). Markócon egy református templom van, amelyhez gyülekezet már évek

óta nem tartozik. A szomszédos településeken van lehetőség istentisztelet/mise látogatására, kérésre pedig a markóci templomban van mód keresztesítésre, konfirmálásra, esküvő tartására.

27.

A lakosság korcsoport szerinti megoszlása az országos átlagnál kedvezőbbnek mondható, az idősök aránya nem haladja meg a fiatalok arányát: a 60 év feletti aránya 17,2%, a 14 évesnél fiatalabb lakosság pedig 23,4%-ot tett ki 2011-ben (KSH 2011). Hogy a jelenlegi kedvező mutató hosszabb távon miként alakul, az nagy mértékben múlik majd azon, hogy a most 14 év alattiak és fiatal felnőttek helyben telepednek-e le.

28.

Markócon nincs óvoda, iskola, posta, bankautomata,¹⁹ a lakosság számára nincs kiépített vezeték internet, a mobiltelefon szolgáltatás pedig gyakran csak korlátozottan vehető igénybe.²⁰ Orvosi rendelés hetente egyszer, egy órában érhető el a településen. Gyógyszertár, védőnői szolgálat és falugondnoki szolgálat a szomszédos faluban, Drávaafokon van. Markócon egy bolt üzemel, amely hétfőtől szombatig, reggel 7-től 12-ig, délutánonként pedig 17-től 18 óráig van nyitva. Drávaafok mindössze 3 kilométerre fekszik Markóctól, mégis sokszor körülményes megszervezni és lebonyolítani egy drávaafoki bevásárlást vagy ügyintézés, mert a markóciak többsége nem rendelkezik autóval,²¹ az idősebbeknek pedig megerőltető kerékpárral vagy gyalogszerrel megtenni az utat. Az sincs azonban sokkal jobb helyzetben, aki a tömegközlekedést választja.²²

29.

Markócon a mezőgazdasági területek nagy része környékbeli mezőgazdasági vállalkozók kezében van. Néhány hektár önkormányzati tulajdonban van, illetve 6–7 család rendelkezik (az apránként eladott földdarabok miatt egyre zsugorodó) földterületekkel. A markóci tulajdonú földek egy részét helyi gazdálkodó családok művelik, egy részét pedig bérbe adják a tulajdonosok a környékbeli gazdálkodóknak. A markóci határ kaszáló, legelő, erdő hasznosítású területek tulajdonosai is vegyes képet mutatnak: bár vannak még területek a helyiek kezében, ezeken a területeken nagyrészt ugyanaz a 4–5 nagygazdálkodó osztozik, akik a szántóföldeket is birtokolják. A markóciak által megművelt terület becsléseim szerint összesen mintegy 20–30 hektár lehet, a falu összes területe, a belterületet is beleértve 579 hektár, ebből mintegy 101 hektár erdő és 367 hektár szántó, illetve 65 hektár legelő és rét (a Siklósi Járási Hivatal Járási Földhivatalának és a Baranya Megyei Kormányhivatal Földhivatalának adatai alapján). Az önkormányzat a rendelkezésére álló – többnyire pályázati – lehetőségekhez mérten igyekszik visszaszerezni a falu földjeinek egy részét, egy éppen aktuális ügy révén például az egykori közös legelőt. A falu határa többretű mezőgazdasági tevékenységre alkalmas, a monokultúrás kukorica, búza, repce, újabban szója termelése mellett a természeti adottságoknak köszönhetően nagyüzemi méhészet is folyik, de vannak olyan területek is, amelyeket erdőgazdálkodásra, s olyanok is, amelyeket kaszálóként használnak tulajdonosaik, illetve bérlőik. Földrajzi elhelyezkedését és adottságait tekintve Markóc része a Dráva-síkon elterülő „Baranya megye fás legelői” elnevezésű ún. ÉTT mintaterületnek. *„Az érzékeny természeti területek (...) bevezetésének célja a természeti (ökológiai) szempontból érzékeny földrészteléken olyan természetkímélő gazdálkodási módok megőrzése, fenntartása, további földrésztelék kijelölése, amelyek támogatással ösztönzött, önként vállalt korlátozások révén biztosítják az élőhelyek védelmét, a biológiai sokféleség, a tájképi és kultúrtörténeti értékek összehangolt megőrzését.”* (Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program 2002-es rendelete) Ez azt jelenti, hogy a markóci földterületeken ökológiai gazdálkodást vállaló gazdák a környezetbarát módszerek miatt esetlegesen kieső költségeik kompenzálására állami támogatást kaphatnak – elvben nem szenvednek tehát hátrányt a konvencionális, ipari jellegű mezőgazdasági termelőkkel szemben. Tudomásom szerint a jelentősebb mezőgazdasági szereplők a markóci területeken nem folytatnak ökológiai gazdálkodást.

30.

A helyi lakosság megélhetésének biztosításában fontos szerepe van a szociális juttatásoknak, az alkalmi, informális és félformális munkákból származó bevételeknek, valamint a közfoglalkoztatásnak mint a legáltalánosabb munkaviszonynak. Markóc önkormányzata a közfoglalkoztatási pályázatok révén egy időben mintegy 10 embert foglalkoztat, s egyúttal bevételhez juttatja a háromtagú települési képviselő-testületet is: a polgármestert, az alpolgármestert és az egy fő tisztség nélküli települési képviselőt. Az egyetlen kulturális közintézmény a településen a

könyvtár, amely egy fő részére biztosít részmunkaidős állást. Összességében nézve mindezek mellett a markóciak megélhetési stratégiáiban a munkaerő-piaci munkavállalás, a saját fogyasztásra történő termelés és a felesleg piacra vitele is megjelenik, s a valóságban mindezek ötvözte rajzolja meg a falu foglalkoztatási és jövedelemszerzési képét. Az önkormányzati tervek és programok általánosságban véve a gazdálkodási lehetőségek megteremtését és kiszélesítését szorgalmazzák, hogy ezáltal önfoglalkoztató jellegű megélhetéshez juthassanak a falu lakói.

31.

Terepmunkám tanulságai szerint a lakosok jelentős része bizonytalan egzisztenciával rendelkezik. Többen alacsony jövedelemszintjük és eladósodottságuk következtében rövid távra tudnak tervezni, gazdaságuk a szociális és egyéb támogatások függvényében alakul. Gazdasági kapcsolattrendszerük révén a markóciak nagy része erősen kötődik a helyi társadalomhoz: a településen belüli kapcsolatok számai nem csak a közös munkavégzés okán kötik össze például a közfoglalkoztatásban résztvevőket, de privát életük számos területén is sok kapcsolódási pont található, így a szomszédi, baráti és családi kötelek is a lokális kapcsolattrendszert erősítik. Ezek a viszonyok a gazdasági stratégiákat meghatározó döntések során is jelentős tényezőnek bizonyulnak.

32.

A megélhetési módok nem mutatnak egységes képet. A korábban is gazdálkodásból élők közül ma is többen folytatnak mezőgazdasági tevékenységet, a faluban ma is köreikből kerülnek ki a nagyobb volumenben gazdálkodók. Rájuk jellemző leginkább, hogy viszonylagos anyagi függetlenséget tudnak teremteni maguknak, s ugyan hatnak rájuk az aktuális gazdasági és politikai folyamatok, életszínvonalukat a többiekénél kisebb mértékben befolyásolja ezek negatív vagy pozitív hatása. Ezek a háztartások hordozzák leginkább az önellátásra törekvő modell potenciálját, ugyanakkor korösszetételük miatt hosszú távon nem lehet rájuk építeni, tagjaik nagyrészt ugyanis az idősebb generációk képviselői. Jellemző az is, hogy azok a háztartások élnek leginkább az öngondoskodás eszközeivel, amelyek a helyi viszonyok között kevésbé vannak erre rászorulva. Az instabil gazdasági helyzetben lévők és igazán hátrányos körülmények között élők körében általános tendencia a hitelek rendszeres igénybevétele – bolt, személyi hitelek, banki hitelek, stb. Jóllehet szinte minden háztartás folytat valamilyen saját célú mezőgazdasági tevékenységet, kedvezőbb anyagi körülmények között nagy valószínűséggel nem így volna, inkább a megélhetési körülmények szorítják rá a többséget a kiskerti gazdálkodásra. Ez elsősorban konyhakertet jelent, bár a kertek nagysága meglehetősen különböző az egyes háztartások esetében. Vannak olyan háztartások, amelyek kertje néhány kisebb ágyást jelent, míg mások 600–700 négyszögöl területen veteményeznek. Ez nem feltétlen (és nem kizárólag) saját területen folytatott termelést jelent, mert mint azt a későbbiekben részletesen is kifejtem, az önkormányzat minden igénylőnek biztosít bizonyos nagyságú előre megmunkált, vetéshez előkészített földterületet és bizonyos mennyiségű vetőmagot, illetve palántát a megművelés fejében. A konyhakert mellett elsősorban a tojáshaszon reményében folytatott (ugyancsak kis volumenű) baromfitartás jellemző a markóciak gazdálkodására. Az állomány nagysága változatos képet mutat, a baromfitartóknál általában 15–25 darabos az állatállomány, de olyan is van, akinek összesen 3 tyúkja van. Sertést egy háztartás tart. Lovat, tehenet ugyancsak egy helyen találunk: 4 lóva és egy borjas tehene volt kutatás idején az egyik nemrégiben beköltözött családnak. Ezen felül 3 háznál tartanak nyulat és időszakosan tart egy-egy háztartás néhány libát, kacsát. A település állatállományának alakulását egy-egy személy érdeklődése vagy elköteleződése is megváltoztatja, s ez áll például a nyúl-, illetve ló- vagy tehentartás háttérében is. A lovat és a tehenet tartó gazdaság azonos. Míg a tehen és a borjú haszonállatként jelenik meg a háztartásban, a lovakat illetően nem ilyen egyértelmű a kép, jóllehet részben munkára fogják őket, a lovak inkább hobbiállatként értelmezhetők.

33.

Markócon két család gazdálkodik nagyobb volumenben, részben saját fogyasztásra termelnek, részben piacra, illetve gépi szolgáltatásokat végeznek más gazdálkodóknak. Az egyik háztartást egy markóci származású, őslakosnak tekintett család, a másikat egy az 1960-as években betelepített cigány család alkotja. A két háztartás közös jellemzője, hogy tagjaik gazdálkodási tevékenységeik során konvencionális mezőgazdasági módszereket alkalmaznak, s ebben valószínű-

leg mindkét esetben szerepe van a korábbi termelőszövetkezeti tapasztalatoknak. Termékszerkezetüket tekintve szántóföldi és konyhakerti növényeket egyaránt termelnek, emellett a háztartás szükségleteit részben fedező állattartást is folytatnak. Mindkét család saját földterületein gazdálkodik és rendelkezik a munkák elvégzéséhez szükséges gépek legalább egy részével. A mezőgazdasági tevékenységek hasznán túl szociális ellátás is kiegészíti e háztartások bevételeit, illetve egyikük esetében az idős házaspárral élő felnőtt gyermek keresete is hozzájárul a család jövedelméhez.

34.

Az elsődleges jövedelemforrás a munkavállalás, még azoknak a háztartásoknak az esetében is, amelyek egyébként elkötelezett hívei az önellátásnak és a gazdálkodásnak - munkaviszony hiányában azonban a szociális ellátás és a különböző juttatások lépnek fel fő jövedelemforrásként. Jellemzően azokban a háztartásokban hangsúlyosabb a gazdálkodás és az önellátásra való termelés, amelyekben legalább egy családtag szinte állandó jelleggel otthon tartózkodik és teljes mértékben az otthoni teendőkre tud koncentrálni. A gazdálkodó családoknak nem kizárólagos forrása a gazdaság, hanem nyugdíjjal vagy (legális, fél-legális vagy bejelentetlen) munkavállalásból származó jövedelemmel egészül ki, s így együttesen biztosítja az egyes háztartások megélhetését. Úgy tűnik, a gazdasági stratégiák különbözősége és a gazdálkodás kiterjedtsége összefüggésben van a családszerkezettel is. Egy interjúban elhangzott az is, hogy a településvezetés által szorgalmazott önellátásra termelő gazdálkodás egyik legfőbb gátja, s a gazdálkodási tevékenységek kis volumenének oka a családok kis létszáma: *„Tudod, hogy hogy működne ez? Ez úgy működne, mint ahogy valamikor volt, hogy együtt él több generáció. Úgy lehet, hogy működne. De így nem, hogy hárman vagyunk egy családban, az egyik jobbra, a másik balra, a harmadik amarra.”* (Interjúrészlet)

35.

Saját, gazdálkodásba befektethető erőforrásait a legtöbb háztartás gyengének tartja – egyik oldalról azért, mert a gazdálkodást folytató generáció kiöregszik, s egyre kevésbé tud megfelelő mennyiségű és minőségű munkát végezni, másrészt azért, mert sokan úgy vélik, anyagi nehézségekbe ütközik minden olyan lehetőség, amely a markóciak helyzetét javíthatná – gyakran hangzik el a *„gazdálkodnék, tartanék állatot, de miből”* frázis is. A falu fiatalabb generációi számára nem igazán jelent vonzó alternatívát a gazdálkodás mint elsődleges munka és a megélhetés fő forrása.

36.

Markóc polgármestere a tájgazdálkodással, tájfejlesztéssel, az egykori ártéri gazdálkodás alapjain nyugvó gyümölcsészettel foglalkozó *Ormánság Alapítvány* elnöke, akinek a hagyományos gyümölcsfajták védelméért 2012-ben odaítélték *Az Év Vidékfejlesztője Díjat* (MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet híre), s aki szakértőként és a helyi érdekeket képviselő lokálpatriótaként részt vett az *Ős-Dráva Program* (Ős-Dráva Program – Területfejlesztési programterv), illetve az *Ős-Dráva – Ormánság Program* (Riportfilm az Ormánsági Alkotó Közösségről)²³ tervezésében. A polgármester és családja saját háztartásuk vezetése során általában előnyben részesítik a külső erőforrásokat mellőző megoldásokat, nem szívesen vállalnak kockázatot, kiadásait pedig a lehető legkisebb mértékűre igyekeznek csökkenteni. A család nagy hangsúlyt fektet a saját erőből megtermelt/előállított javakra, s elsősorban a konyhai szükségletek terén próbál viszonylagos függetlenséget teremteni magának kertgazdálkodás és gyümölcsészet révén, s e tevékenységek során próbálnak érvényt szerezni az ökológiai megfontolásoknak. Az alpolgármester évek óta üzemelteti a településen működő boltot, s noha néhány éve már a szomszédos Drávafokon él, rokoni szálak fűzik a falu egyik nagyobb volumenben gazdálkodó és földekkel rendelkező családjához. Az alpolgármester privát megélhetési stratégiájában főszerepe van a vállalkozásnak. Ökonómiai szemléletéhez és vállalkozói attitűdjéhez egy mérsékelt kockázatvállalási hajlandóság társul, amely megfigyelhető a bolt üzemeltetése során is, például a beszerzések ütemezése és a készletek kezelése során. Más-más módon és mértékben, de mind a polgármester, mind az alpolgármester háztartásának gazdasági tevékenységéhez hozzátartozik a saját fogyasztásra történő mezőgazdasági termelés, amely a kiadások csökkentése mellett egyfajta biztonsági tartalékot is jelent.

„Markóc, a »harmadik utas« falu”²⁴ – Az önkormányzat gazdasági stratégiája

37. Az önkormányzat mindamelllett, hogy a legnagyobb és tulajdonképpen egyetlen foglalkoztató a településen, lényegében szociális foglalkoztatói minőségében tölti be a legjelentősebb szerepet. A település vezetősége a közfoglalkoztatási feladatok ellátása során és különböző szociális intézmények keretében igyekszik érvényt szerezni azoknak a prioritásoknak, amelyek mentén a falu fejlesztési terve és gazdasági koncepciója felépül. E vonatkozásban, mint már említettem, a polgármester értékrendje döntő befolyást gyakorol az intézményi projektekre, így a falu valamennyi pályázati és operatív programjára.
38. A markóci önkormányzat stratégiájára hosszú távú célok megfogalmazása jellemző, ebből adódóan egyfajta vállalkozói hajlandóság is megfigyelhető a települési programokban, elsősorban a környezettudatos mezőgazdasági tevékenységekkel kapcsolatban. A település első embere kiemelten fontosnak tartja a fenntartható, természetközeli, ugyanakkor ésszerű és biztos megélhetést jelentő gazdálkodási formák folytatását (ill. bevezetését), s a település menedzselésekor is ezek a szempontok határozzák meg a döntéseket. A polgármestert idézve: „(...)egy faluban nem kell munkahelyeket teremteni, egy faluban a gazdálkodás lehetőségét kell megteremteni (...)” (Interjúrésztlet). Ily módon – mintegy a globális ideát követve – központi kérdés a falu életében, hogy miképpen lehet ökológiailag is előremutató, eredményes gazdálkodást folytatni. A pályázati tevékenységet is ez a szellemiség határozza meg, így Markóc az állami és Európai Unió forrásokat is igyekszik úgy hasznosítani, hogy a beruházások a környezeti adottságokhoz alkalmazkodjanak. Az önkormányzat jelenleg is olyan projektekre pályázik, amelyek illeszkednek a fent vázolt stratégiához, így például az egykori legelő tulajdonjogának visszaszerzésével és rendbetételével, az állattartás feltételeinek biztosításával helyi termékek előállításához kívánja segíteni a lakosságot. Emellett Markóc része egy határokon átívelő leendő programnak is, amely a Dráva-ártér vízviszatarató tájgazdálkodásán alapul (Molnár–Mogyorósi–Leidinger 2012, Leidinger–Molnár–Mogyorósi 2013). A polgármesternek köszönhetően betekintést nyerhettem Markóc fejlesztési terveibe és néhány pályázati szakaszban lévő programba is, s a következőkben tereptapasztalataimmal kiegészítve ezek alapján igyekszem bemutatni a település önkormányzati stratégiáját és a hosszú távú fejlesztések irányát.
39. A koncepciókban meghatározott „*harmadik út*” nem üres mottó, Markóc fejlesztési tervében és gazdasági stratégiájában a (giddensi) harmadik utas politika elveire ismerhetünk a környezethez való viszonyulásában, a globalizáció és a lokalizáció kérdéseinek értelmezésében, s a társadalmi kérdésekhez való közelítésében (Giddens 1999a). Sok vonásában mutat rokonságot a falu koncepciója az „ökofalvak” létrejöttének alap gondolatával is, legfőként environmentalizmus miatt, a lokalitás globalitással szembeni preferálása és az ökológiai problémák krízisként való értelmezése miatt (Farkas 2012:17), s mert a drávafoki székhelyű Ormánság Alapítvány, amelynek elnöke a markóci polgármester és amelynek tevékenysége több szálon is kötődik Markóchoz, a Magyar Élőfalv Hálózat része (U.o.: 21). Ugyanakkor, amíg az ökofalvak társadalmi tőkéje az átlagosnál erősebb, s lakóik „társadalmi, ökológiai és gazdasági fenntarthatóságra egyaránt törekednek” (U.o.: 19), addig Markóc esetében ezek a törekvések jobbra a polgármestert és családját jellemzik, s az ő társadalmi tőkéjük tartja a települést a fenntarthatóságot és autonómiát célzó pályán. Tapasztalataim alapján a falu lakosságának nagy része nem preferálja a környezetkímélő technológiákkal és a rendszertől való függetlenedéssel járó életmódot, s ha alkalmaznak is környezetbarát eljárásokat például a veteményesben, azt nem annyira ökológiai megfontolásból, sokkal inkább a növényvédő szerek és műtrágyák magas árfevése miatt teszik. A konvencionális mezőgazdasági módszerek előnyben részesítése eredhet a helyi lakosság korábbi szociokulturális környezetéből is, hiszen a ma gazdálkodást folytatók többsége az egykori termelőszövetkezetek nagyüzemi mezőgazdasági technikáját, munkamódszereit interiorizálta. Hogy a településfejlesztési tervekkel mégis többnyire egyetértenek, az valószínűleg annak köszönhető, hogy a falu megmaradásának zálogát jelenthetik és a mindennapi problémákra és megélhetési gondokra valamelyest enyhülést hoznak a fenntartható gazdaság jegyében nyert pályázatok és támogatások.

40.

2011-ben egy az Ormánság Alapítvány által elnyert TÁMOP pályázat²⁵ lehetőséget nyújtott egy stratégiai fejlesztési terv kidolgozására, amely a markóci lakosság 55%-os részvételével zajlott (N.N. 2011). Noha a lakossági részvétel aránya magasnak mondható, a koncepcióban meglehetősen hangsúlyos a polgármester értékpreferenciája, s a tervet meghatározza az az alap gondolat, amely az általam elemzett többi fejlesztési dokumentumot is jellemzi: a recens állapotok mellett a falu életben maradása nem biztosított, Markóc elvesztette önrendelkezését, „*külvilágának teljes kiszolgáltatottságában vergődik*” (Markóc fejlesztési terve, 2011: 3). „*Nem tudjuk megtermelni élelmiszereinket, nem tudjuk biztosítani az ivóvizünket, nem rendelkezünk elegendő termőfölddel, nagyrészt kívülről kapjuk az energiát és a technikai eszközöket, amelyek teljes függőségbe kerültünk, kívülről kapjuk a kulturális élményeinket is (»való világ« típusú tévéműsorok, reklámok, internetes információk), kívülről kapjuk a munkalehetőségeket is. Önrendelkező, gazdag és büszke faluból a külső hatalom által irányított, megtúrt szegény faluvá váltunk.*” (U.o.)

41.

Amint az a fejlesztési programokban áll, Markóc hatványozottan marginális helyzetét a falu megmaradása érdekében a helyiek (elsősorban nyilván a település vezetői) igyekeznek a lehetőségekhez képest negatívnak ítélt állapotából pozitívumra fordítani: „*Mi, a falu lakói, hiszünk abban, hogy e többszörös hátrány előnnyé fordítható, ha a »szokásosan« hátrányos adottságainkat lehetőségként használva, azokra építjük hosszú távú fejlődésünket. Hisszük azt is, hogy a fejlődésünk feltétele elsősorban önmagunk megváltozása, és csak másodsorban a külső segítség. Erős közösséggé szerveződve, egymással együttműködve, magunkban és egymásban bízva, egészséges önbizalommal és büszkeséggel óriási erőink szabadulhatnak föl. Várható, hogy a jelenlegi hátrányaink közül sok magától is előnnyé minősül át, pusztán a külvilágunkban bekövetkező változások következtében (pl. energiaválság, élelmiszerbiztonság csökkenése, a környezet minőségének romlása, éghajlatváltozás, az energia, az élelmiszerek és a szolgáltatások árának hirtelen növekedése, pénzügyi instabilitás stb.). Ezekre a változásokra a táj karbantartásával, a gazdálkodásunkkal, az életmódunkkal és a külső kapcsolatainkkal föl kell, és lehet is készülni.*” (Markóc, a „harmadik utas” falu – Fejlesztési program)

A fejlesztési terv szövegéből kiragadott sorok jól mutatják, hogy egyes globális jelenségek milyen lokális hatással bírnak, s hogy a világméretű problémák miként transzformálódnak meghatározó kérdéssé a legkisebb települések hétköznapi világában is. Az a környezetszemlélet, amely Markóc hosszú távú gazdasági stratégiáját jellemzi, az úgynevezett globális paradigmában értelmezhető legteljesebben (Eriksen 2006): globalitás és lokalitás egyaránt hangsúlyosan befolyásolja azt a társadalmi valóságot, amely a körülmények hatására végül kialakul. A lokális cselekvési módokat nagymértékben a globális trendek határozzák meg: a falu vezetése a technokrata, növekedésfókuszú paradigmával (Vida 2012) szemben egyensúlyra, fenntarthatóságra törekszik, s ezt a falu hátrányos helyzetének előnyre fordításával kívánja elérni.

42.

Milyen értékei vannak a kialakult helyzetben, illetve a kialakult helyzet ellenére a településnek, a településen élőknek? A természeti adottságok, a csendes és nyugodt élet lehetősége, a turisztikai vonzerőként is használható környezet, az egészséges élethez hozzájáruló tiszta levegő, a gazdálkodásra alkalmas terület, az önellátás lehetősége jelennek meg a koncepcióban Markóc előnyeként, a megvalósítás operatív tervében pedig „*kiskertek minden portán*”, az „*ásott kutak újra használatbavétele*”, „*intenzív faluszépítési program*” és „*a falu rendjének fönntartása*” szerepelnek a legfontosabb feladatokként. E felsorolásból a témánk szempontjából legfontosabb gazdasági-gazdálkodási vonatkozású pontot szeretném kiemelni: Markóc valóban rendelkezik gazdálkodásra alkalmas területekkel, amelyek (részben) önkormányzati tulajdonban vannak, s amelyeket a település lakóinak önellátására fordít a falu. A „*kiskertek létesítése minden portán*” egy kissé módosulva, de mégis az egész településre és lényegében minden háztartásra kiterjedve²⁶ valósul meg ezeknek a földeknek a használatba adásával, s az önkormányzati fóliában termelt palánták elosztásával.

43.

A „harmadik utas” markóci fejlesztési terv kiemelt pontjai a következők:

1. *tájrehabilitáció*, ezen belül a tájkép és a falukép javítása, a vízviszatarató vízgazdálkodás rekonstrukciója, genetikai erőforrások (tájfajták, fajtagyűjtemény) védelme, fejlesztése
2. *közösségszervezés* helyi és turisztikai igényeket kielégítő közösségi tér létesítésével
3. *szelíd turizmus* feltételeinek megteremtése, Helytörténeti Múzeum és Gyümölcsészeti Múzeum kialakítása, vendégházak kiépítése, tanösvények létesítése
4. *helyi gazdálkodás rekonstrukciója* komplex gyümölcsészeti programmal, legelő- és erdőgazdálkodással, házikerteket művelő önellátó háztartásokkal, népi mesterségek alkalmazásával.

Fejlesztési tervek a gyakorlatban

44.

A fentiek közül a falukép javítására szép számmal történtek már intézkedések,²⁷ nemrégiben pedig felépült egy közösségi helyszín a településen. E projekt során valóban közös célokat tudott megfogalmazni a település vezetősége és a helyi társadalom, és együttes munkával hozott létre a falu egy közösségi pajtát. Markóc önkormányzatának nem volt adóssága, a kormány által finanszírozott adósságkonszolidációs intézkedésekre nem kellett igényt tartania, ezért a központi költségvetés terhére 2014-ben 1,5 millió forint támogatást kapott a település az államtól. Hogy Markócnak miért nem volt adóssága, arra úgy vélem, a település vezetőinek privát stratégiáiban keresendő a válasz: mind a polgármester, mind az alpolgármester a saját háztartásuk gazdálkodási stratégiáiban alkalmazott attitűddel kezelték a település költségvetését is, s amint privát életükben, úgy önkormányzati tisztségviselőként is a meglévő forrásokkal igyekeztek gazdálkodni és a kockázatokat a lehető legkisebb mértékűre redukálni. Az adósságmentesség fejében kapott fejlesztési forrást csak a központi előírások szerinti építési és eszközbeszerzési célokra lehetett felhasználni – 2014. áprilisában tartott tájékoztatót erről a település első embere a markóci polgármesteri hivatalban a helyiek számára. Az ötlet, miszerint a támogatás összegét egy közösségi eseményeknek helyszínül szolgáló létesítmény létrehozására kellene fordítani, a polgármestertől származott, de elképzelései találkoztak a helyiek egyetértésével és a közösségi tér létrehozása a falu közös céljává vált. Mivel a kapott összeg jószerivel csak a tervezés költségeit fedezte, a kivitelezés a helyi társadalom összefogásával és közös munkájával valószínűleg csak meg. A terveknek megfelelően az építmény 2014 szeptemberére, a falunapra el is készült. Erejéhez mérten csaknem minden markóci lakos kivette a részét a munkából, gyerekek, felnőttek egyaránt segítettek, aki másként nem tudott hozzájárulni, az süttött-főzött a dolgozóknak, az építkezés pedig egy rejtett, szimbolikus dimenzióban is zajlott: a falunak épülő közösségi pajta, amely otthont adhat majd a települési rendezvényeknek, már létrehozása közben is a közösség épülését szolgálta. A helyi társadalom tervezésbe és megvalósításba való bevonása tehát jó megoldásnak bizonyult, s ezek alapján arra következtethetünk, hogy ez a metódus – a kezdetektől fogva közös gondolkodás és cselekvés – sikeres lehet a települési tervek más célkitűzései esetében is (lásd például Haraszi 2004; Lajos 2012; Lányi A. 2010).

45.

Markócon deklarált cél a közcélú foglalkoztatás által a gazdálkodás feltételeinek megteremtése, a természeti értékek védelme, az alkalmazkodó gyümölcsészeti rendszerének kidolgozása, a terület genetikai örökségének védelme, zöltség és gyümölcsfajták szaporítása, új kultúrnövények kísérleti honosítása és az önellátás fejlesztése (Lantos é.n.:5). Közmunkások művelik az önkormányzat kertjét és az önkormányzati területen létesített fóliaházat, amelyben a település valamennyi háztartása számára nevelnek palántákat, s ugyancsak közmunkában gondozzák a markóciak a gyümölcsfa iskola facsemetéit, dugványait és oltványait, közmunkában zajlik a település gyümölcsényeinek kezelése és a fajtagyűjtés a környező településekről. Az önkormányzat által megműveltetett földekre a közmunkások ültették ki 2013-ban és 2014-ben is a dinnye-

palántákat, s a növények gondozása ugyancsak az ő feladatuk volt. A közfoglalkoztatottak tartják rendben a település közterületeit, ahogy a falu tulajdonában és/vagy kezelésében lévő egyéb területeket.

46.

A közfoglalkoztatásban végzett munkák közül a mezőgazdasági jellegű tevékenységek tekinthetők a legjelentősebbnek, s terepmunkám során legnagyobb részben ezekben a munkákban vettem magam is részt, így erre van a legnagyobb rálátásom. Drávafook, Bogdása és Markóc közös pályázatot nyújt be évek óta a közfoglalkoztatási programra, s ennek köszönhetően a mezőgazdasági projekt keretében a három önkormányzatnak közösen van traktora, krumplivetője, illetve ugyancsak pályázati támogatásból tudtak kutat fúratni a kölcsönbérletben művelt földekre. 2014. februári, majd március-áprilisi ott-tartózkodásomkor Markócon éppen a fóliaház munkálatai voltak soron, s ekkor zajlott a szabadföldi kertészkedéshez megmunkált földek ki-mérése is. Az önkormányzat fóliaházában többek között paprika, paradicsom, káposzta, karfiol, kelkáposzta, uborka magokat vetettek a közfoglalkoztatottak, szabadföldi termesztésben pedig az önkormányzati hivatal telkén zöldborsót, hagymát, petrezselymet, sárgarépat veteményeztek. A vetőmagokat az önkormányzat vásárolta,²⁸ a vetési munkákat és az elvetett magok gondozását a közmunkások végzik. A palántának szánt, illetve szabadvetésű konyhakerti növények vetőmagjai mellett szabadföldi termesztésre dinnyepalántákat vásároltak, amelyeket kiültetve mintegy 1/3 hektáron termeltek idén dinnyét, amit az eddigi gyakorlathoz hasonlóan eladott az önkormányzat egy felvásárlónak. A többi termés egy részét, ahogy már említettem, a közétkeztetési feladatokat ellátó drávafooki iskola konyhájára vitték, egy részét pedig a helyiek kapták. Amint a közmunkások vezetője a 2013-as termés kapcsán mondta: „...az egész falut elláttuk zöldségfélékkel, talicskában toltuk (...) igen, kiosztottuk, teljesen ingyen mint szociális juttatás.” (Interjúrészlet) Emellett részesültek a termésből a közös jegyzőség dolgozói, valamint adományoztak belőle egy beteg gyerekeket segítő barcsi alapítványnak.

47.

A mezőgazdasági munka jelenti a közfoglalkoztatottak munkájának gerincét, s tavasztól ősziig leköti az erőforrások nagy részét. Amint terepmunkámon megfigyelhettem, a fóliában végzett munkák során a férfiak, általában 2–3 fő végzi a föld és a tápkockák előkészítését, a nők pedig, általában 6–7 fő a vetést, ahogy Markócon mondják, „magolást”, és ezt követően a növények gondozását. A fóliaházat fűteni is szokták az első hetekben a biztosabb és gyorsabb kelés érdekében – a férfiak végezték a fa darabolását és előkészítését, a fűtésben azonban a nők is részt vettek, s valamennyi közfoglalkoztatott bevonásával naponkénti váltásban osztották fel egymás között a fólia kemencéjének folyamatos üzemben tartását.

48.

Ugyancsak fontos pontja a fejlesztési terveknek a gyümölcsészet, s a gyümölcsfák, oltványok és dugványok gondozására és a környékbeli fajták gyűjtésére külön közfoglalkoztatotti posztot tartanak fenn Markócon. Az önkormányzati tulajdonban lévő területeken mintegy fél hektáron telepítettek őshonos gyümölcsfákat kisebb parcellákon. A gyümölcsészeti munkák koordinátora a polgármester, a gyümölcsösben ő felügyeli a feladatok helyes végrehajtását, s jóllehet egy személyt jelöltek ki kifejezetten gyümölcsész feladatokra, a faiskola tisztításában általában az összes közmunkás, kapálásában pedig valamennyi közfoglalkoztatott nő részt vesz.

49.

A település fejlesztési tervének operatív megvalósítása kétszeresen is kapcsolódik a közfoglalkoztatás programjához, egyrészt azért, mert közmunkások bevonásával zajlanak a kertészeti és gyümölcsészeti munkák, másrészt mert a közmunkások jelentős részét képviselik a helyi társadalomnak. A létszám és a személyállomány ugyan nem konstans, de 8–12 ember dolgozik szinte állandó jelleggel a közfoglalkoztatás keretein belül. Ez számarányát tekintve közel a lakosság 20%-át jelenti, ha pedig a közfoglalkoztatottak háztartásait tekintjük, a családtagokkal együtt a település lakóinak nagy része érintett, s csupán néhány olyan háztartás van, amelyek nem kapcsolódnak ily módon az önkormányzathoz. A helyi társadalom korántsem egységes, ellenkezőleg, kis mérete ellenére is strukturális feszültségeket rejt magában, s meglehetősen heterogén a település lakossága a Bourdieu-féle gazdasági, kulturális és társadalmi tőke megoszlását illetően is (Bourdieu 2005). Markóc esetében létezik egy a helyi normákat és értékrendeket tükröző, viszonylag állandónak tekinthető hierarchia, amelyben a közfoglalkoztatottak

nem érzik kellően megbecsültnek sem önmagukat, sem munkájukat. Gyakori körükben az ebből adódó panasz, s annak hangoztatása, hogy „*a közmunkás is ember*” (Idézet az egyik helyi közfoglalkoztatottól). Véleményem szerint a közfoglalkoztatás alacsony bérezése önmagában véve is hozzájárulhat ahhoz, hogy a résztvevők munkájukat alacsonyabb értékűnek érezzék másokénál, s önbecsülésükre ez vélhetően negatív hatással van. 2014 tavaszán egy szakképzés nélküli közfoglalkoztatott 49 ezer forintos havi bért kapott. A középfokú szakképzettséggel rendelkezők 64–65 ezer forintot kerestek havonta. A közfoglalkoztatottak vezetője ennél mintegy 5 ezer forinttal kapott többet. Noha a település fejlesztési terveinek fontos momentuma a közösség gyarapítása, a megvalósítás jelenlegi fő eszközét jelentő közfoglalkoztatás intézménye a benne rejlő visszásságokkal esetenként konfliktusok kiindulópontja a településen. A megbecsültség kérdésén túl ilyen például a közfoglalkoztatásban termelt zöldségek elosztása körül kialakult helyzet: míg egyesek úgy vélik, csak a valóban rászorulóknak kellene kapniuk ilyenfajta természetbeni támogatást, mások szerint a közfoglalkoztatottak formálhatnak rá jogot. A településvezetés általában arra törekszik, hogy a falu valamennyi háztartása egyaránt részesüljön a terményjuttatásból. Noha a közfoglalkoztatásban végzett munkának kézzelfogható eredményei vannak, s az elmondások alapján az elmúlt két évben sokat javult e tekintetben a helyzet, máig tartja magát az a „közhiedelem”, hogy a közmunkások nem dolgoznak. Ez a képzet gyakran szolgál alapjául a közfoglalkoztatottak csoportján belüli viccelődéseknek is, s ezt a hitet erősíti véleményem szerint a markóci közfoglalkoztatottakra jellemző viszonylag laza munkafegyelem, például a pontatlan munkába érkezés, vagy a nap során a munka többszöri megszakítása is, amelyek azonban az elvégzett munka értékéből semmit le nem vonnak. A közfoglalkoztatásban végzett munkával kapcsolatban több beszélgetőtársam is azon a véleményen volt, hogy általában véve kevesebb energiát fektetnek az emberek a közmunkába, mint a privát célra vagy napszámban végzett munkákba – végeredményben egységnyi idő alatt kevesebbet dolgoznak –, s ennek legfőbb magyarázatát valamennyien az alacsony bérezésben látták.

50.

A közfoglalkoztatás mezőgazdasági irányultságán túl van még egy kiemelt jelentőségű tevékenysége az önkormányzatnak, amely nem annyira a tényleges gazdálkodásban ölt testet, hanem a helyi lakosság gazdálkodási aktivitását hivatott elősegíteni, s ugyancsak meghatározó a település stratégiájában: az önkormányzat által megmunkáltatott területek kiosztása a helyieknek. Az előkészített földön 2014-ben a 21 markóci háztartás közül 16 kért területet, ebből 7-en igényeltek 4 sort, 2-en 3 sort, 6-an 2 sort, a polgármester családja pedig 1 sort. A sorok 100 méter hosszúak, vetésre előkészített állapotban adja ki az önkormányzat megművelésre, segít a palánták és vetőmagok előteremtésében és biztosítja az öntözés lehetőségét is egy fűrt kút segítségével. Ezekre a sorokra a könnyebb rendben tartás miatt fóliacsík kerül, a fólia alatt pedig csepegtetőrendszer húzódik, amelyen keresztül a vízzel együtt tápanyagot is juttatnak a növények tövéhez. Emellett lehet még burgonyaföldet is igényelni, ugyancsak a megművelés fejében. Ehhez az önkormányzat a vetőburgonya egy részét is biztosítja: részben vásárolt, részben pedig az előző évi markóci terméskből megmaradt vetőkrumplit osztja szét. Krumpliföldet 10 háztartás igényelt 2014-ben, ezek a sorok is 100 métereseek, s ugyancsak vetésre előkészítetten kapják az igénylők. 1 háztartás igényelt 10 sort, 1 háztartás 6 sort, 5-en kértek 5 sort, a többiek pedig 2-2 sort. Az önkormányzati föld mellett többen termelnek saját kertjükben is, illetve van 5 olyan háztartás, amelyek sem veteményezésre, sem krumplitermesztésre nem igényeltek földet. Ezek közül 3 folytat saját területein önellátásra gazdálkodást, 2 pedig nem foglalkozik mezőgazdasági termeléssel. Ezt a gazdálkodási metódust, s egészében véve az önkormányzat által teremtett lehetőséget a résztvevők jónak tartják. Az öntözőrendszer miatt többen biztosabbnak és eredményesebbnek ítélik az itt történő termelést, mint a saját telken, ahol nincs mód sem fólia terítésére, sem tápoldatos öntözésre. Mivel a föld előkészítésével kapcsolatos munkákat is az önkormányzat végezteti, könnyebb és olcsóbb is így a termelés: „*(...)igaziból annyi dolgunk volt, hogy elpalántázzuk és rendben tartjuk és leszedjük a zöldséget róla. Az öntözőberendezés meg minden adott volt az önkormányzatnál (...)*” (Interjúrészlet).

51.

A helyiek meglátása az, hogy nem sokan gazdálkodnak Markócon, s az önkormányzat gazdálkodásösztönző programja nem tudott új szereplőket bevonni a mezőgazdasági munkát végzők és önellátásra termelők körébe. Ezzel szemben vizsgálataim azt mutatják, hogy a településen

igen magas azok aránya, akik valamilyen mezőgazdasági termelést is folytatnak, egy részük pedig kizárólag az önkormányzat által biztosított földön termel, tehát az ösztönzés mégis sikeresnek tekinthető.

52.

Mind az önkormányzati kert és fólia, mind a kiosztott földek kapcsán elmondható, hogy a termelés nem követ ökológikus elveket. A föld előkészítése, megmunkálása, a növények gondozása során a konvencionális mezőgazdaság módszereit alkalmazzák, a termesztéshez vásárolt és használt vetőmagok pedig nem ökológiai termesztésből származnak. Úgy tűnik, hogy a fejlesztési célok ily módon kétrétűvé válnak: egyfelől fontos az ökológiai érzékenység, másfelől ennél is fontosabb a gazdálkodás ténye és a megélhetés segítése. Hogy ez min múlik, s hogy mi-
nek árán tudná az önkormányzat a stratégiai tervek szintjén megjelenő környezetszemléletét érvényesíteni, az további tanulmányozást igényelne. Magyarországon Hernádszentandrás van példa arra, hogy önkormányzati üzemeltetésű bio(!)gazdálkodásban közfoglalkoztatottak dolgozzanak (Kajner–Lányi–Takács–Sánta 2013: 55–163; Esze 2014). A 25 főt alkalmazó hernádszentandrás BioSzentandrás nevű gazdaság a közfoglalkoztatás rendszerére és más pályázati forrásokra támaszkodik az anyagbeszerzés és a bővítés a finanszírozásakor is (Esze 2014). Ily módon a közfoglalkoztatási rendszer nem csak (olcsó) munkaerőt, de a tőke egy részét is biztosítja a gazdaság számára.²⁹ Míg azonban a markóci gazdálkodás kifejezetten szociális jellegűnek mondható, addig a hernádszentandrás biogazdaság kifejezetten eladásra termel, tehát inkább üzleti jellegű vállalkozásnak tűnik,³⁰ jóllehet éppannyira függ a közfoglalkoztatási és pályázati rendszertől, mint az általam vizsgált település projektje. Visszatérve a környezetbarát mezőgazdaság megvalósíthatóságának kérdésére, egy helyi beszélgetőtársam válasza arra a kérdésre, hogy lehet-e „vegyszer” nélkül termelni, a következő volt: *„Szerintem nem, az én apósom is azt mondja, hogy nem. Öntözés nélkül meg tápoldat nélkül nem megy semmire.”* (Interjúrészlet)

53.

A központosított markóci gazdálkodásnak nyilvánvaló előnye, hogy széles társadalmi részvételt tesz lehetővé, s amíg a közfoglalkoztatás finanszírozása biztosított, addig ez a struktúra működőképesnek tűnik. A gazdálkodásban érintettek magas aránya és a kiosztott földek nagysága alapján becslülve jelentős az így megtermelhető zöldség mennyisége. Kevésbé látszik azonban, hogy önerőből miként sikerülne e tevékenységeket elvégez(tet)ni, s hogy például a jelenleg közmunkásként dolgozók önálló gazdálkodóként, saját döntéseik eredményeként is végeznének-e mezőgazdasági termelő munkát. A falu fejlődésének gátját és a település legnagyobb problémáját ugyanis a környékbeli munkahelyek megszűnésében látják a legtöbben, s vannak olyan családok, akik reménykednek a térség esetleges ipari-mezőgazdasági fejlesztéseinek munkahelyteremtő hatásában. Más családok ugyanakkor úgy vélik, hogy perifériális helyzetéből adódóan Markóc közelében nem fog valódi megélhetést nyújtó innováció megvalósulni, s azoknak kellene összefogniuk és piacra termelni, ezáltal a többieknek is munkát adni, akiknek megvan hozzá a szükséges földterületük. Ezzel párhuzamosan ma is zajlik a még markóci családok tulajdonában lévő földek értékesítése,³¹ egyrészt azért, mert a földdel foglalkozó szülői generáció fokozatosan kiöregedett/kiöregszik a munkából, másrészt azért, mert az eladásból származó bevétel az egyébként bizonytalan anyagi helyzetben lévő családok kiadásait legalább egy időre fedezi.

54.

A települést csendes, nyugodt, biztonságos falunak tartják, más szempontból ugyanakkor a lakók többsége nem itéli kedvezőnek sem családjá, sem lakhelye helyzetét, többen pedig úgy vélik, nem elég erősek a helyi társadalmon belüli kötődések, s nincs közösségi élet a faluban. „Ma már közhelyszámba megy az »igazi közösségek« hiányáról, eltűnéséről beszélni. A társadalmtudományos közösség-kutatások a modernitásra teszik a közösségi formák radikális változását, ennek okát pedig az ipari forradalom és a tőkés gazdasági-társadalmi rend kialakulásában, illetve az ebben gyökerező urbanizációban, a hirtelen megnövekedett társadalmi és földrajzi mobilitásban és következményeiben látják.” (Farkas 2012:23) Tereptapasztalataim alapján Markócon a „közösség” hiányát nem csupán ezek a külső hatások, hanem egyrészt a munkaalkalmakon kívüli közösségi események hiánya és a helyi társadalmon belüli nézeteltérések, érdekütközések és az ebből adódó, gyakran évek óta lappangó konfliktusok okozhatják. E konf-

liktusok egy része családi és szomszédi perlekedésekre vezethető vissza, más részük összefüggésbe hozható az újabban beköltözöttek eltérő értékrendjével, a helyiekénél jobb érdekérvényesítő képességükkel, a helyi hierarchiában elfoglalt helyükkel, s ebből adódóan az erőforrások elosztása feletti jogukkal.

Összegzés

55.

Tanulmányomban a markóci önkormányzat gazdasági stratégiáját és annak gyakorlati adaptációját igyekeztem bemutatni a falu mikro- és makrokörnyezetének, a napjaink kistelepüléseire ható folyamatok és az önkormányzati stratégiát meghatározó szellemi áramlatok, valamint a helyi gazdasági és társadalmi viszonyok ismertetésével. A markóci fejlesztési terveknek és projekteknek kidolgozói szerint nem szándéka *„egy egykor (esetleg évszázadokkal ezelőtt) volt állapot hű visszaállítása, hiszen az akkori helyzethez képest számottevő társadalmi-kulturális változások történtek: a társadalom új tapasztalatokra tett szert, és a tájban is létrejöttek irreverzibilis változások, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. (...) az a célja és a szerepe, hogy rámutassunk, hol bomlott meg az ember és a táj egysége, s ezzel megtaláljuk a lehetséges csatlakozási pontot a még együttműködő társadalmi és gazdasági formák felé”* (Molnár–Mogyorósi–Leidinger 2012: 23–24). Ez a szellemiség húzódik minden olyan tervezési folyamat mögött, amely a falu jövőjét érinti, így például stratégiai szinten a kulturális vagy turisztikai jellegű elképzelések is a fenntarthatósági elvek mentén rajzolódnak ki. Minthogy azonban pályázati tenderektől függ a projektek megvalósítása, épp a fejlesztési tervekben áhított önállóság és függetlenség csorbul ezáltal, s kérdéses, hogy a tervekből mi és hogyan realizálódhat. Más aspektusból, mint azt a helyszínen tapasztalhattam, a helyi társadalom befogadókészségén és a fejlesztésekkel szembeni nyitottságán vagy ellenérzésén is múlhat egy-egy részprojekt sikere. Végző soron azt láthatjuk, hogy a tervekben stratégiai célként megfogalmazott „harmadik út” és a gazdálkodási lehetőségek megteremtése a településen egyelőre csupán a közfoglalkoztatás rendszerén belüli munkahelyek teremtése által realizálódhat – a helyi lakosság igényei és tervei ezzel csak annyiban találkoznak, amennyiben más munkalehetőség híján közmunkásként tudnak bevételhez jutni. A markóci lakosok döntő többségének a munkavállalás jelenti az elsődleges bevételi forrást, még ha sokan közülük csak elvi szinten tudják is e stratégiát megvalósítani.

56.

A gazdálkodás mellett az önkormányzati fejlesztési koncepciók másik kulcsmomentuma az ökológiai tudatosság. A gyakorlatban azonban az önkormányzat által koordinált tevékenységek során is a konvencionális mezőgazdaság és az ipari megoldások dominálnak, ezért az ökológiai megoldásokat nem települési szinten, inkább a családok és háztartások szintjén sikerül megvalósítani – gyakran nem a szilárd elveknek köszönhetően, hanem például a növényvédőszeres magas árfekvése miatt. Hosszú távon is működőképes környezetbarát fejlesztésként ez idáig az önkormányzati gyümölcsfa iskola valósult meg, ugyanakkor több folyamatban lévő projekt is célozza a tájrehabilitációt, a korábbi művelési ágak visszaállítását – például legelő visszavásárlása, Korcsina-csatorna rekonstrukciója. A polgármester és a nevéhez fűződő Ormánság Alapítvány arra törekszik, hogy Markóc fejlődése a stratégiai céloknak megfelelő irányba mutasson, komoly gondot jelent azonban, hogy az önkormányzat kezében az egyetlen eszköz a közfoglalkoztatás – a maga előnyeivel, hátrányaival és korlátaival –, s ez egészül ki a gazdálkodás-össztönzés egyéb formáival, például földjuttatással, terményjuttatással, vetőmagosztással.

57.

E helyzetet látva Lányi Andráshoz csatlakozva úgy vélem, hogy a „falusi társadalom szerkezete és összetétele a fenntarthatóság esélyeit nagyobb mértékben befolyásolja, mint a gazdasági, jogi vagy természeti környezet állapota. A fenntarthatóság fő társadalmi feltételei ugyanis: a közösség életében, döntéseiben és vállalkozásaiban részt vevő népeesség, a közösség tényleges önrendelkezése, ami a részvételt érdemessé, a helyi társadalmat közösséggé teszi, a helyi források meghatározó szerepe a megélhetésben, vagyis az emberi léptékű gazdaság, ami a helyi önrendelkezés anyagi alapját képezi.” (Lányi A. 2010:9) Az önkormányzat gazdasági és környezeti stratégiája nagyrészt megfelel ezeknek az elveknek, ugyanakkor nincs teljesen kidolgozott koncepció a „pszichés, mentális, szimbolikus alapon” (Becze 2010:149) létrejövő közösségvállalás

megteremtésére, s a közösség integritása pillanatnyilag (amennyiben a markóci társadalom tekinthető integrált faluközösségnek) elsősorban területi alapon, a földrajzi közelség és a nagyrészt ezáltal meghatározott mindennapi kapcsolatok okán áll fenn. A település lakóinak jövőképe az önkormányzati és a privát stratégiákat tekintve is többnyire valamilyen külső erőforrástól függ, pályázat elnyerésével vagy egy esetlegesen elnyerendő jó munkahellyel vannak összefüggésben.

58.

A markóci önkormányzat stratégiájának képéhez hozzátartozik, hogy a helyi társadalom közreműködésének szükségességét a településvezetés is fontosnak tartja, s ez az egyik fejlesztési tervben meg is jelenik ekképpen: *„Ez nemcsak az önkormányzat feladata! Szerepet vállal benne az Ormánság Alapítvány, és bízunk abban, hogy a Markóccal kapcsolatban álló más civil szervezetek (pl. Ars Longa Alapítvány, Falugondnokok Egyesülete stb.) és gazdasági szervezetek is. A megvalósítás sikere azonban elsősorban az emberek, családok hozzáállásán múlik. Ha akarjuk a változást az életben maradásunk érdekében, és ehhez hajlandók vagyunk dolgozni, másokkal együttműködni, békében élni, akkor elégedettek és sikeresek leszünk. Rajtunk múlik!”* (N.N. é.n. Markóc, a „harmadik utas” falu – Fejlesztési program:2) Míg azonban e sorok a helyiek hozzáállását tartják a sikeres együttműködés kulcsának, véleményem szerint éppen magának az együttműködésnek a megteremtése, azaz a tervek közös megegyezés mentén való megalkotása lehet az eredményes fejlesztés záloga.³² A nemzetközi fejlesztési tapasztalatok azt mutatják, hogy „a helyi lakosság aktív közreműködése nélkül (...) csupán időleges és felszíni megoldások szülehetnek a társadalmi problémákra” (Lajos 2012:176), ezért a hosszú távú működőképességre és fenntarthatóságra törekvő fejlesztési stratégiák „célja bevonni és érdekeltté tenni a lokális társadalom minden rétegét, nemcsak az úgynevezett elithez tartozókat, különös tekintettel a hatalomból leginkább kiszorulóakra” (U.o.:184). Tereptapasztalataim és az eddig megvalósult markóci projektek is arra engednek következtetni, hogy a fenntarthatósági elvek mentén koncepcionált helyi fejlesztési tervek akkor valósulhatnak meg, s akkor lehetnek sikeresek, ha a lokális társadalom akaratával, mintegy alulról kiindulva sikerül őket realizálni a településvezetés koordinálása mellett.



A markóci református templom



Jobbról Markóc egyetlen házsora, balról a berek



Érkezik a mobilposta



A markóci vegyesbolt csemegepultja



A megművelésre kiadott földek kimérése



Pajtatervezés – lakossági fórum az építendő közösségi épületről



Étetés



Krumlivetés



Frissen szedett gé-
vagomba



Oltás a falu széli gyümöl-
csényben – oltóvesszők



Oltás a falu széli gyümöl-
csényben – cseresznye ol-
tása vad alanyra



Önkormányzati kert –
közfoglalkoztatottak dol-
goznak a gyümölcsfa-is-
kolában



Önkormányzati kert –
fűthető fóliaház



Önkormányzati kert –
tápkockaverés a fóliaház-
ban



Önkormányzati kert – ká-
poszta palánták



Önkormányzati kert –
zöldborsó vetés előkész-
tése



Önkormányzati kert –
frissen kelt zöldborsó a
hagymasorok között

JEGYZETEK

1 A kutatás címe: Értékrendek, megélhetési alternatívák és gazdasági stratégiák egy ormánsági faluban – életmód és mentalitás Markócon. A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. A munkám során nyújtott szakmai segítségért köszönet témavezetőmnek, Dr. Máté Gábornak.

2 A terepmunka lehetővé tételéért és a faluban való hosszabb idejű tartózkodás feltételeinek biztosításáért ezúton is köszönet illeti az Ormánság Alapítvány vezetőségét, Gedő Ibolyát és Lantos Tamást. E helyen szeretném továbbá megköszönni a markóciaknak, hogy befogadtak, hogy munkámhoz készséggel hozzájárultak és mindenben segítségemre voltak. Külön is szeretném megköszönni Orsós Józsefné Keserű Anikó terepen való eligazodásomban és a közfoglalkoztatás hálóján kívül lévő személyek megismerésében nyújtott segítségét.

3 Zentai Tünde írásában sorra veszi mindazokat az Ormánsággal foglalkozó személyeket, akik gyűjtéseikkel, írásaikkal, tanulmányaikkal a tájegység népét, népéletét örökítették meg és elemezték. Hely hiányában én csupán a társadalmi szempontú és néprajzi irányultságú kutatókat emelem ki jelen írásomban.

4 „Évtizedek óta figyelem népem mindinkább gyorsuló ütemben halálba rohanását. Hetvenöt év, három egymást követő egyke-nemzedék azt jelenti, hogy minden száz ember helyett a harmadik egykenemzedékben már csak 64 ember van. Mi ez? A végkipusztulás. (...) Hát nem elkongott-e már az utolsó óra is fölöttünk?” – írja Kiss Géza az Ormányság Előszavában. (Kiss 1986: 27)

5 Dr. Máté Gábor vezette azt a kutatászemináriumot, amelyben a hallgatóknak 2009. tavaszától a Kelet-Ormánság három településén, Kémes, Szaporca és Tésenfa községekben nyílt lehetőségük történeti és jelenkori néprajzi vizsgálat folytatására. Ennek a szemináriumnak köszönhetően az akkori hallgatók közül ketten is ormánsági kutatás mellett köteleződtek el, így Vataščin Péter kemsei kutatása és jómagam szaporcai és markóci vizsgálata is ennek a kutatóműhelynek a hozadéka.

6 Terepmunkám során is többször szóba került Moldova György könyve és a faluban végzett egykori interjúzása, s többen nem értettek egyet az általa leírtak zömével. Akadt olyan markóci, akit egyszerűen kihagyott a riportkötetből (talán mert nem illett bele a lepusztult Ormánság képébe). Olyan is volt, aki többek között a Moldova által emlegetett „tornacipófával” támasztja alá mondandóját ma is, amikor az önellátásra törekvő tevékenységek irracionális melle mellett érvel. [A polgármester az írónak a saját fogyasztásra, önellátó céllal történő gyümölcsészet háztartási és közösségi modelljéről, a tájfajták hasznáról, a gyümölcsstermelés során végezhető kölcsönös segítségnyújtásról, a piactól való erős függés megszüntetésének lehetőségeiről, a közösségen belüli munkamegosztásról és a termékcsere helyi piacon betöltött lehetséges szerepéről beszélt, amire Moldova György ezt válaszolta: „Nekem úgy tűnik, polgármester úr, hogy maga nem csinált mást, mint újra feltalálta az öskommunizmust. Hogy kerül bele ebbe az árucserébe a só vagy a tornacipó? Létezik só- vagy tornacipófa is?” (Moldova 2008:188)]

7 A cigányságról szóló megjegyzések és interjúrészletek jól beleillenek a Moldova könyvéből kidomborodó pusztuló, nyomasztó, szegény, élehetetlen Ormánság víziójába. Ezt az érzést erősíti a könyv képmelléklete is, amelyet olyan klisék tematizálnak, melyek nem csupán egyoldalúan mutatják be az Ormánságot, de abba az irányba hatnak, hogy a térséget a kötet olvasói számára még inkább margóra helyezték és társadalmi megítélését rontsák. Mint az Ormánságban járó és kutató néprajzos-antropológus hallgató számos pozitív vonását ismertem meg az elmúlt évek alatt a térségnek, s azt tapasztaltam, hogy sokkal kevésbé etnicizáltak a vidék problémái a könyvben érzékeltetetteknél. Egy sokkal árnyaltabb szegénység-fogalommal kellene közelítenünk érzésem szerint a térség társadalmához.

8 Mivel strukturálisan és céljait tekintve az időben egymást követő programcsomagok nem különböznek jelentősen egymástól, nem kívánom differenciálni a közmunka, közhasznú/közcélú munka és közfoglalkoztatás fogalmát, ehelyett a foglalkoztatásnak e formáit az aktív szociálpolitika szociális segélyezést háttérbe szorító, koncepciójából (segély helyett munka), strukturájából és finanszírozásából adódó paternalista intézkedéseknek tekintem.

9 Az Esély Társadalom- és szociálpolitika folyóirat 21/1. témámhoz kapcsolódó számának rendelkezésemre bocsátásáért köszönet Dr. Hesz Ágnesnek.

10 A képzés alól felmentettséget jelentett a szakirányú végzettség.

11 Markócon dinnyét termeltek eladásra, amelyet egy felvásárló vett meg az önkormányzattól.

12 Bourdieu elméletének jelentőségét ma már széles körben elismerik, így például az oktatásszociológia is azon az állásponton van, hogy a hátrányos szociokulturális helyzet nagy mértékben felelős az iskolai sikertelenségért és a tanulási eredményekért.

13 Karácsony András Mannheim Károly és Bibó István társadalomszervező elképzeléseit összevetve ír erről. Bibó egyértelműen elkülöníti e feladatokat, Mannheim álláspontja szerint e két értelmiségi szerepkör egyszerre jelenik meg a társadalmi folyamatokban.

14 Köszönet Vigvári Andrásnak az e témában nyújtott segítségért.

15 Vida Gábor meghívott előadóként szerepelt már az Ormánság Alapítvány rendezvényein, s gondolataira ismerhetünk a markóci fejlesztési koncepciókban is, elsősorban az erőforrások végessége és az aktív felelősségvállalás kérdését tekintve (Ld.: Vida 2012). Az egykori ártéri területek hagyományos hasznosítási módjainak kapcsán Andrásfalvy Bertalan is tartott előadásokat az alapítvány eseményein, s különösen a vízviSSzartartáson alapuló gazdálkodást és az ártéri gyümölcsészetet illetően érzékelhető az ő szellemi hatása a markóci önkormányzati tervekben. A polgármesterrel folytatott beszélgetéseink során gyakran szóba kerültek Andrásfalvy Bertalan kutatásai és elmélete az ártéri gazdálkodásról (Ld.: Andrásfalvy 2007).

16 Noha az Ős-Dráva Startmunka Program nem segélyezési rendszer, aktív szociálpolitikai eszköz lévén és a közfoglalkoztatás rendszerébe való beágyazottsága miatt inkább tekinthető szociális intézkedésnek, mint valódi munkahelyteremtésnek.

17 Azóta a Sellyei Kistérség járassá alakult, közigazgatási átalakítások miatt 2013. január 1-től Markóc a Sellyei Kistérségi Többcélú Társulás megszűnésével a Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal ellátási területéhez, a Sellyei járáshoz tartozik. Forrás: Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal hivatalos oldala Sellye város honlapján.

18 Havas Gábor terminológiáját alkalmazva oláh cigánynak az eredetileg román anyanyelvű baranyai cigány csoportokat tekintem. Havas az egykori Zokoga telepen lakókat e körbe sorolja, s kutatásom során is beigazolódott, hogy a zokogai származású markóciak anyanyelve román.

19 Kézpénzért azok a markóciak, akiknek bankszámlára érkezik a jövedelme – lényegében minden markóci, akinek bejelentett munkaviszonyból származó bevétele van, beleértve a közmunkás bért is –, kénytelenek a járási központba, Sellyére menni, mert itt érhető el a legközelebbi bankfiók és pénzkidő automata. Markócon nincs lehetőség bankkártyával történő fizetésre, a szomszédos Drávafok élelmiszerboltjában van erre mód. Posta sem Markócon, sem Drávafokon, sem a jó időben földúton könnyen megközelíthető Bogdásán nincs, ezeken a településeken ún. mobil posta szolgáltatás vehető igénybe.

20 A földrajzi marginalitás következményeként a településen nem teljes körű a hálózati lefedettség, illetve gyakori az ú.n. szándékolatlan roaming jelenség, amely során a mobiltelefon a magyarországi hálózat helyett horvátországi szolgáltató hálózatához kapcsolódik, jóval magasabb szolgáltatási díjat eredményezve a hívásokért vagy üzenetküldésért. Ez a jelenség az ország valamennyi peremterületén megfigyelhető, különösen nagy területet érint azonban Baranya megyében a magyar-horvát határ mentén. (Forrás: Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság portálja)

21 A helyzet némiképp változott a terepmunka óta eltelt időben, azóta két család vásárolt (használt) autót. Elsősorban a bevásárlás megkönnyítésére, másrészt minden egyéb ügyintézés során a könnyebb közlekedés megoldására szolgál az autó. Más vonatkozásban ugyanakkor szerepelhet egyfajta státusszimbólumként is, s a markóciak autóvásárlására vonatkozóan a polgármester ezt a jelentéstartományt érzi a legerősebbnek.

22 Hétköznapi példával illusztrálva a 7.35-kor induló busszal 7.40-re Drávafokra lehet érní – ez az óvodásoknak, iskolásoknak és a munkába járóknak egyaránt kedvező –, visszafelé azonban 9.44-kor indul csak busz, ami 9.50-re ér vissza Markócra, így végül egy tízperces ügyintézés is mintegy két és fél órát vesz igénybe. A nap többi szakában ugyanez a helyzet: ha Drávafokra utazik az ember, számolnia kell azzal, hogy órákat kell várnia a hazaútra. Távlatosabb uticélok esetében még nehezebb az utazás. A járási központba, Sellyére Markócról hétköznapi munkaidőben 2 buszjárat indul: 10.05-kor és 13.31-kor, 20 perces menetidővel. Aki ezekkel a járatokkal utazik, az visszafelé legkorábban a 16.36-kor induló busszal tud hazajutni. A megyeszékhelyre, Pécsre, átszállás nélkül hétköznapi Markócról egy időpontban lehet utazni: 04.43-as hajnali indulással. Átszállással 2 járat is van naponta, 10.05-kor, négy és fél órás menetidővel, illetve 13.31-kor, két és fél órás menetidővel, tehát a hivatalok nyitvatartásának végére érkezve a városba. Markóc-Szigetvár viszonylatban odafelé két, visszafelé egy járat van naponta. (A menetrendi adatok forrása a VOLÁN Egyesülés portálja.)

23 A film az Ős-Dráva – Ormánság Program helyi szereplőkből álló kidolgozóit és céljaikat mutatja be.

24 Markóc fejlesztési tervének mottója.

25 TÁMOP-5.1.1-09/5/2009/0006 jelű pályázat.

26 Vagy közfoglalkoztatottként, vagy földet igénylő kedvezményezettként, vagy vetőmag-juttatás által lényegében a falu valamennyi háztartása érintett a programban.

27 A falu környezetének és közterületeinek rendbetételére, virágosítására, parkosítására évek óta kiemelt figyelmet fordít az önkormányzat.

28 2014-ben a következő vetőmagokat szerezte be a markóci hivatal: 14 csomag Kápia paprika, 4 cs. fűzniláló paprika, 3 cs. San Marzono, 6 cs. 11-es fehér paprika, 6 cs. Fehérözön paprika, 1 cs. hazai „zacskós” paprika, 11 cs. Kecskeméti 407-es paradicsom, 1 cs. lugasparadicsom, 1 cs. tojásgyümölcs, 2 cs. karfiol, 1 cs. korai káposzta, 1 cs. késői káposzta, 1 cs. kara-

lábé, 1 cs. bimbós kel, 1 cs. kelkáposzta, 1 cs. metélőpetrezselyem, 1 cs. zeller, 9 cs. petrezselyem, 9 cs. sárgarépa, 2 cs. szárazbab, 3 cs. zöldbab, 2 cs. cukorborsó, 2 cs. sütőtök, 2 cs. spárgatök, 2 cs. Orange sütőtök, 2 cs. cukkini, 8 cs. uborka, 1 cs. csillagfűrt, 1 cs. őszirózsa, 1 cs. szalmarózsa, 1 cs. díszpaprika, 5 cs. árvácska.

29 Esze Dóra cikkéhez mellékelve a projekt gazdasági alakulásáról találunk egy táblázatot, amely a foglalkoztatottak számát és a bevont tőke összegét és forrását is tartalmazza.

30 Köszönet Bagoly Emesének ezzel kapcsolatos meglátásaiért.

31 Markóci tartózkodásom alatt két család adott el 2-3 hektárnyi területet egy-egy közeli városban élő, nagyüzemi mezőgazdálkodást folytató vállalkozónak.

32 Lásd például a korábban említett közösségi pajtaépítést.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY BERTALAN

2007 A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ártéri munkák befejezése előtt. Budapest: Ekvilibrium.

BECZE SZABOLCS

2010 Közösségtanulmány: diszciplínák árnyékában. Aetas 25(1):144–164.

BÍRÓ A. ZOLTÁN

2006 Vidékfejlesztés és társadalomismeret a székelyföldi térségben. In Vidéki térségek: illúzió vagy esély? U.ő. 235–256. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.

BOURDIEU, PIERRE

2003 Vagyon struktúrák és reprodukciós stratégiák. In Iskola és társadalom I. Meleg Csilla szerk. 73–87. Budapest – Pécs: Dialóg Campus Kiadó.

2005 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Szociológiai irányzatok a XX. Század elejéig. Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter, szerk. 431–445. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

CSOBA JUDIT

2010 A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az „Út a munkához” programban. Esély 21(1): 4–24.

ERIKSEN, THOMAS HYLLAND

2006 Globális, lokális és glokális. In Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába. U.ő. 367–387. Budapest: Gondolat Kiadó.

ESCOBAR, ARTURO

2006 A fejlesztés csatája. A „harmadik világ” megteremtése és lerombolása. Anthropolis 3(1): 16–31.

ESZE DÓRA

2014 Csodafegyver lett a biogazdaság. Üzletrezs – az Origo internetes portál gazdasági oldala. 2014.10.08. On-line: <http://www.uzletrezs.hu/sikerek/20141001--ezt-nem-ronthatjuk-el.html> (hozzáférés: 2014.10.14.)

FALUDI ERIKA, szerk.

2008 Balogh János: Karcolatok. Egy ormánsági beás cigány emlékei. Drávafok, Új Kispad Alapítvány. On-line: <http://www.kispad.org.hu/baloghjanos.php> (hozzáférés: 2014.06.20.)

FARKAS JUDIT

2012 Ökofalvak és a társadalmi fenntarthatóság In Öko-völgy Füzetek 1. 17–31. Somogyvámos: Öko-völgy Alapítvány.

FEISCHMIDT MARGIT

2012 Kényszerek és illeszkedések. Gazdasági és szimbolikus stratégiák aprófalvakban élő romák életében. Szociológiai Szemle 22(2): 54–84.

FÉL EDIT – HOFER TAMÁS

1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest: Balassi Kiadó.

GIDDENS, ANTHONY

1999a Harmadik utas politika. In A harmadik út: a szociáldemokrácia megújulása. U.ő. 77–81. Budapest: Agóra Marketing Kft.

GIDDENS, ANTHONY

1999b Szociális beruházási stratégiák. *In* A harmadik út: a szociáldemokrácia megújulása. U.ő. 135–145. Budapest: Agóra Marketing Kft.

GYÁNI GÁBOR

2012 Vidéki urbanizáció *In* Az urbanizáció társadalomtörténete. U.ő. 19–64. Kolozsvár: Korunk.

HAMAR ANNA

2010 Megújuló folytonosság. Közfoglalkoztatás egy észak-alföldi kistérségben. *Esély* 21(1):65–78.

HANKISS ELEMÉR

1989 Kelet-európai alternatívák. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

HARASZTI ANNA

2004 Az akció-antropológia elméleti és etikai áttekintése. *In* Kisebbség és kultúra. Antropológiai tanulmányok 1. A. Gergely András – Papp Richárd, szerk. 358–376. Budapest: MTA Etnikai – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – MTA Politikai Tudományok Intézete – ELTE Kulturális Antropológia Szakcsoport

HAVAS GÁBOR

1997 A Baranya megyei teknővájó cigányok. On-line: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/cigany_neprajzi_tanulmanyok_1997/pages/009_a_baranya_megyei_teknovajo_ciganyok.htm (hozzáférés: 2014.05.20.)

JELENSZKYNÉ FÁBIÁN ILDIKÓ

2009 Gender alapú társadalomföldrajzi elemzés az Ormánság példáján. Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem, Pécs: PTE TTK. On-line: http://old.foldrajz.ttk.pte.hu/phd/phdkoord/nv/disszert/disszertacio_jelenszkyne_nv.pdf (hozzáférés: 2013.05.10.)

KAJNER PÉTER – LÁNYI ANDRÁS – TAKÁCS-SÁNTA ANDRÁS, szerk.

2013 Hernádszentandrás – BioSzentandrás. *In* A fenntarthatóság felé való átmenet jó példái Magyarországon. Kajner Péter – Lányi András – Takács-Sánta András, szerk. 155–163. Budapest: MIS-ÖKO Kft.

KARÁCSONY ANDRÁS

1993 Az értelmiség és a harmadik út: Mannheim Károly. *In* A Hatalom humanizálása: tanulmányok Bibó István életművéről. Dénes Iván Zoltán, szerk. 62–67. Pécs: Tanulmány Kiadó.

KISS GÉZA

1986 Ormánság. A magyar néprajz klasszikusai. Budapest: Gondolat Kiadó.

KISS Z. GÉZA

1991 Ormánsági változások. Fejezetek a 18–19. századi társadalom történetéből. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KOLOH GÁBOR

2012 Az „ormánsági egyke” és toposza. Születésszabályozás Dél-Baranyában 1895–1930 között és a kérdés megjelenése a 20. századi magyar eszmetörténetben. Budapest: ELTE. OTDK dolgozat, kéziratban.

KOVÁCH IMRE

1988 Termelők és vállalkozók – Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.

2012 A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Budapest: Argumentum Kiadó.

KOVÁCS KATALIN – VÁRADI MONIKA MÁRIA, szerk.

2013 Hátrányban vidéken. Budapest: Argumentum Kiadó.

LAJOS VERONIKA

2012 Alkalmazott antropológia a moldvai csángóknál? Kísérlet elmélet és gyakorlat viszonyának újraértelmezésére. Erdélyi Múzeum 74(4):176–193.

LAKI LÁSZLÓ

1991 A kétharmados társadalom. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.

1997 A „háztájizás” tegnap és ma. *Szociológiai Szemle*, 7(1): 39–63. On-line: <http://www.szociologia.hu/dynamic/9701laki.htm> (hozzáférés: 2012.03.10.) 1–16.

LANTOS TAMÁS

é.n. Közfoglalkoztatással az önálló faluközösségért. Nemzeti Fejlesztési Szolgálat. On-line: http://internet.afsz.hu/resource.aspx?ResourceID=afsz_utamunkahoz_kezik_Lantos (hozzáférés: 2013.12.14.)

LÁNYI ANDRÁS

2010 Bevezetés. *In* Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? Lányi András – Farkas Gabriella, szerk. 7–11. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Budapesti Corvinus Egyetem.

LÁNYI KAMILLA

2007 Az agrárgazdaság átalakulása Magyarországon a kilencvenes években, *In* Piacok, globalizáció, harmadik út. U.ő: 147–183. Budapest: KOPINT-DATORG Infokommunikációs Zrt.

LEIDINGER DÁNIEL – MOLNÁR GÉZA – MOGYORÓSI KATALIN

2013 A Korcsina-csatorna rehabilitációjának megtervezése a Drávától a Fenéki részekig – A vízviasszatartás lehetőségei a Korcsina-csatornán. AQUAPROFIT Műszaki, Tanácsadási és Befektetési Részvénytársaság. Kéziratban.

LEIRIS, MICHEL

2005 Gyarmatosítás és néprajz. *Anthropolis* 2(1/2): 208–219.

MOLDOVA GYÖRGY

2008 Ha az Isten hátránézne... Riport és dokumentumok az Ormánságról. Budapest: Urbis Könyvkiadó.

MOLNÁR GÉZA – MOGYORÓSI KATALIN – LEIDINGER DÁNIEL

2012 A Korcsina csatorna Markóci mellékág revitalizációja. AQUAPROFIT Műszaki, Tanácsadási és Befektetési Részvénytársaság. Kéziratban.

RAGADICS TAMÁS

2010 Ormánsági értékek – a kistelepülési társadalmak konfliktusainak tükrében. *Acta Sociologica*, 3(1): 170–179. On-line: [http://szociologus.btk.pte.hu/images/stories/ACTA/Ragadics Tamás - Ormánsági értékek.pdf](http://szociologus.btk.pte.hu/images/stories/ACTA/Ragadics_Tamas_-_Ormansagi_ertek.pdf) (hozzáférés: 2011.11.23.) 1–11.

REMÉNYI PÉTER – TÓTH JÓZSEF, szerk.

2009 Az Ormánság helye és lehetőségei. Pécs: PTE.

SIMON VERA

2005 Egy somogyi aprófalú mentalitástörténete 1920-tól 2004-ig. *Anthropolis* 2(1/2):168–178.

SZÁNTÓ DIANA

2012 A gyarmatosítástól a nemzetközi fejlesztésig: az Észak-Déli kapcsolatok történetének rövid áttekintése. *Ethnographia* 122(2): 157–181.

TÓTH DÁNIEL

2010 Vidékfejlesztés IV tengelyének elemzése 2007 és 2013 között. Budapest: BGF. On-line: http://elib.kkf.hu/edip/D_15440.pdf (hozzáférés: 2014.01.15.)

TÜSKÉS TIBOR

2009 Az Ormánság panasza. *Kortárs* 53(5) On-line: <http://www.kortaronline.hu/regiweb/0905/tuskes.htm> (hozzáférés: 2014.10.10)

UDVARI KERSTIN – VARGA ISTVÁN

2010 Tervezett tervezetlenség – közfoglalkoztatási tervek tartalomelemzése. *Esély* 21(1): 25–45.

VATAŠČIN PÉTER

2014 Egy ormánsági törpefalú, Kemse település- és közösségvizsgálata. *Acta Ethnologica Danubiana* 2014. Az Etnológiai Központ Évkönyve. Komárom: Etnológiai Központ. Megjelenés alatt, kéziratban.

VÁRADI MONIKA MÁRIA

2010 A közfoglalkoztatás útjai és útvesztői egy aprófalvas kistérségben. *Esély* 21(1): 79–100.

VÁRADI MONIKA MÁRIA, szerk.

2008 Kistelepülések lépéskényszerben. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

VIDA GÁBOR

2012 Keressük a helyünket a Bioszférában! Honnan jövünk, hová jutottunk, merre tovább? *In* Öko-völgy Füzetek 1. 9–15. Somogyvámos: Öko-völgy Alapítvány.

WOLF, ERIC

1995 Európa és a történelem nélküli népek. Budapest: Akadémiai Kiadó: Osiris-Századvég.

ZENTAI JÁNOS

- 1966 Adatok az Ormánság néprajzi határának megállapításához. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 11: 77–80.
1971 Az Ormánság nyugati határa és belső tagolódása. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 11: 199–206.
1978 Baranya megye magyar néprajzi csoportjai. Ethnographia 89(4): 519–557.

ZENTAI TÜNDE

- 1983 Ormánsági hiedelmek. Budapest. /Folklór Archívum 15./
2007 Lantos Miklós: Ormánság. Ethnographia 118(1): 116–118.
2007b Adorjás. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. /A Dél-Dunántúl festett templomai 1./
2008 Kőrös. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. /A Dél-Dunántúl festett templomai 3./
2010 Kovácshida. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. /A Dél-Dunántúl festett templomai 5./
2010b Drávaiványi. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. /A Dél-Dunántúl festett templomai 6./

FORRÁSOK

KSH 2011 – Népszámlálási adatok a KSH adatbázisából: 2011-es népszámlálás Baranya megyei településsoros adatai. – On-line: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_03_2011.pdf (hozzáférés: 2013.12.14.)

N.N.

2011 Markóc fejlesztési terve. Kéziratban.

2002 2/2002. (I. 23.) KöM-FVM együttes rendelet az érzékeny természeti területekre vonatkozó szabályokról.

On-line: <http://www.foek.hu/nakp/torv/ett.htm> (hozzáférés: 2014.10.10.)

é.n. Markóc, a „harmadik utas” falu – Fejlesztési program. Kéziratban.

é.n. Tájékoztató a közfoglalkoztatási jogviszony alapvető szabályairól, valamint a hátrányos megkülönböztetés esetén igénybe vehető jogi segítségnyújtó intézmények tevékenységéről, elérhetőségéről. On-line: <http://www.kormany.hu/download/3/67/c0000/T%C3%A1j%C3%A9koztat%C3%B3%20a%20k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1si%20jogviszony%20alapvet%C5%91%20szab%C3%A1lyair%C3%B3l.pdf> (hozzáférés: 2014.04.04.)

é.n. Tájékoztató a közfoglalkoztatás megújult rendszeréről. On-line: <http://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/download/0/8f/50000/T%C3%A1j%C3%A9koztat%C3%B3%20a%20k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1s%20meg%C3%BAjult%20rendszer%C3%A9r%C5%91%2013%2002%2027.doc> (hozzáférés: 2014.09.20.)

Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2014. január 1. Településsoros adatok. On-line:

http://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2014.xls (hozzáférés: 2014. október 10.)

MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet portáljának archív hírei. On-line:

http://www.obki.hu/nyito/hirek.shtml?AA_SL_Session=480a51cdd3f08ab8cc3b00be0a7c1dc9&x=46533
(hozzáférés: 2014.03.31.)

Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program 2002-es rendelete. On-line: <http://www.foek.hu/nakp/torv/ett.htm>

(hozzáférés: 2014.10.10.)

Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság portálja – szándékolatlan roaming térkép.

On-line: http://nmhh.hu/dokumentum/547/02_005_12_szandekolatlan_roaming_aloldal.swf

(hozzáférés: 2014. március 10.)

Sellyei Közös Önkormányzati Hivatal hivatalos oldala Sellye város honlapján:

<http://selye.hu/HUN~/cikkmegjelenites.html:betoltes=20cef.megnevezes=Sellyei+Kozos+%C3%96nkormanyzati+Hivatal>
(2014.05.31.)

Ős-Dráva Program: é.n. On-line: <http://www.osdrava.hu/os-drava-program/> (hozzáférés: 2014.01.15.)

Ős-Dráva Ökoturisztikai Látogatóközpont: é.n. On-line:

<http://www.osdrava.hu/celegyenesben-az-okoturisztikai-latogatokozpont-epitese/> (2014.10.15.)

Ős-Dráva Startmunka program: é.n. On-line:

<http://www.osdrava.hu/cun-szaporcai-mintaterulet/os-drava-startmunka-program/> (2014.10.15.)

Ős-Dráva Program – Területfejlesztési programterv: é.n. On-line:

<http://www.osdrava.hu/download/programterv.pdf> (hozzáférés: 2014.01.15.)

Ős-Dráva Program – 2014–2020. On-line: <http://www.osdrava.hu/2014-2020/> (hozzáférés: 2014.10.15.)

Riportfilm az Ormánsági Alkotó Közösségről, az Ős-Dráva – Ormánság Program helyi szereplőkből álló kidolgozóiról és céljairól. On-line: <https://www.youtube.com/watch?v=F2JSR4JQMR8> (hozzáférés: 2014. január 15.)

Siklósi Járási Hivatal Járási Földhivatalának települési adatokat tartalmazó adatbázisa:
http://www.takarnet.hu/pls/tknet/hivatalok_p.kozseg_adat?kozsegkod=1232 (hozzáférés: 2014.10.10.)

Tájékoztató a Vidékfejlesztési Minisztérium vidékfejlesztési koncepciójáról. On-line:
<http://www.kormany.hu/hu/videkfejlesztesi-miniszterium/videkfejlesztesert-felelos-allamtitkarsag/felelossegi-teruletek>
(hozzáférés: 2014.01.15.)

VOLÁN Egyesülés portálja – menetrendi adatok. On-line: http://ujmenetrend.cdata.hu/uj_menetrend/volan/index.php